

caroig • 16

ietec

*instituto de estudios
territoriales el caroig*

desembre 2021

Fil

Editorial

Ara...

El territori ha d'esdevenir el mapa real de les diagnosis-planificacions-dotacions pressupostàries-execucions-valoritzacions de les actuacions, en temps real, que apoderen inqüestionablement a les dones, homes... que habiten el món rural. I som aquestes gents, les que hem de ser, a través de les organitzacions de la nostra societat civil, de les nostres entitats d'allò polític... les autèntiques protagonistes en la construcció i reconstrucció econòmica, sociocultural, educativa, poblacional... més enllà de les simples denúncies de l'estat de la qüestió rural, avançar totes juntes en les tasques de pronunciament-proclamació creativa: reconstruir-remodelar-recuperar... des de la vida i des d'una Canal de Navarrés viva, que volem més vivent que mai... i no-més entre totes ho farem viable, possible i real.

Requerim, una vegada més, la garantia de recuperació del deute ecològic i mediambiental, del econòmic i cultural... i, per tant, d'una aposta ferma i justa i digna i decent en la redistribució de les dotacions pressupostàries, de les inversions de la

Generalitat Valenciana i de la Diputació de València, més enllà d'ajudes puntuals, d'aportacions precises, de les contribucions del Fons de Cooperació Municipal... Estem a la meitat, més o menys, de l'actual període polític institucional i és l'hora d'enllestir línies pressupostàries finalistes i concretes als pressupostos públics per al món rural, puix sense població, sense pobles... al món rural no hi ha present ni futur; fan falta ja vincles i relacions vives i irreversibles... fan falta sensibilitats i voluntats recombinades, alhora, en el procés de reviure el territori real, més enllà dels mapes i de les dinàmiques extractives forestals i neocapitalistes, una aposta ja per una transició ecològica absolutament urgent.

Hi ha iniciatives, experiències, activitats... econòmiques, sociopolítiques, culturals... que estan esdevenint empenta, matriu i motriu, d'eixe procés de reconstrucció econòmic sostenible, socioecològic, cultural, educatiu... fonament democràtic i, aquestes iniciatives, requereixen de tota l'atenció de les institucions locals, comarcals, provincials, nacionals, estatals; i, a més a més, cal exigir que els territoris rurals, com ara la Canal de Navarrés, estén

Edició

Institut d'Estudis Territorials El Caroig

Editor

pep aparicio guadas

Consell de direcció

Vicente Manuel Sanz Gómez,
Vicent Aparicio Guadas, Juan José
Castellano Castillo, Mariola Aparicio
Cortés i Santiago Ciges Barberán
(administrador web i edició digital)

Consell de redacció i assessorament:

Miguel Albalat Pareja, Gonzalo
Almela Tortosa, Marina Aparicio
Barberán, Mariola Aparicio Cortés,
Vicent Aparicio Guadas, Manolo
Aparicio Navarro (†), Mercedes
Barberán Juan, Teresa Barberán
Juan, Juan José Castellano Castillo,
Miguel Jesús Castillo Gómez, Alfredo
Barberán Cerdán, Teresa Ciges
Barberán, Ángeles Cortes, Joseph
Gulsoy, Toni Guzmán Madrigal, José
Antonio Piqueras Arenas, Victoria
Sanchis Guzmán, Vicente Manuel
Sanz Gómez, Javi Reig, Francisca
Borox López, Isabel Aparicio Guadas,
Maite Mollá Villaplana, Manoli Mollá
Villaplana, Trini Martínez i Rubio,
Pepa Tornero Belda, Oscar Martínez
Poquet, Vicent Guíjarro Merlos i
Encarna Such Cardona

Col·laboradors d'aquest número:

Imma Orozco i Ripoll, Maestrat viu,
Xarxa Espanyola de Desenvolupament
Rural, Carolina Mas Monteagudo,
Carina Primo Valiente, La Canal
Verde, Vicent F. García Perales,
Liduvina Calatayud Cros, Juanjo
Castellano Castillo, Ministeri
d'Agricultura, Pesca i Alimentació.

Correcció i traducció:

IETEC el Caroig

Disseny i maquetació: gap

Il·lustracions fotogràfiques:

Ana María García Galindo

ISSN: 2386-2963

Dipòsit legal: V-1641-2014

Redacció, secretaria i administració:

Plaça de la Comunitat Valenciana s/n
46 810 Ènguera

ietecelcaroig@gmail.com

www.ietecelcaroig.tk

PVP 5 euros

IETEC no es fa responsable dels
continguts, opinions i/o reflexions
dels articles, investigacions i
entrevistes que es publiquen a la
revista CAROIG; són, les persones
autors que signen aquestes
aportacions, les responsables.

al centre de totes les polítiques públiques actives, amb dotacions econòmiques fefaents i amb actuacions planificades, ambdues formulades en termes de present, ja, i no de futur.

Estem en temps d'experiències en comú, singulars, que obren el món en el qual visquem un horitzó genuí de transformació i de revivificació dels territoris rurals; aquestes fornides onades allisaran, serenes i intenses, l'est proper i marítim... des del *far west* que sembla que som nosaltres. És aquesta una època per a les dones, els no-binari i els homes, perseverants i tenaços, que recomponen sensibilitat i voluntat... i fan proliferar les accions emancipadores i alliberadores... és l'hora d'organitzar-se; '*organitzar-se veritablement mai ha volgut ser altra cosa que amar-se...*' ens estimem la gent rural?. Estimem-nos i reconstruïm el nostre territori... Ací i ara *Parc natural i cultural del Caroig, recollint la proposta presentada per ADENE i d'altres entitats en 2002-2006, per fer veritable la posada en valor d'allò rural i una transició socioecològica real* ●

Ahora...

El territorio debe devenir el mapa real de las diagnosis-planificaciones-dotaciones presupuestarias-ejecuciones-valorizaciones de las actuaciones, en tiempo real, que empoderan incuestionablemente a las mujeres, hombres... que habitamos el mundo rural. Y somos estas gentes, las que debemos ser, a través de las organizaciones de nuestra sociedad civil, de nuestras entidades de lo político... las auténticas protagonistas en la construcción y reconstrucción económica, sociocultural, educativa, poblacional... más allá de las simples denuncias del estado de la cuestión rural, avanzar todas juntas en las tareas de pronunciamiento-proclamación creativa: reconstruir-remodelar-recuperar-reactivar-rescatar... desde la vida y desde una Canal de Navarrés viva, que queremos más viviente que nunca... y sólo entre todas lo haremos viable, posible y real.

Requerimos, una vez más, la garantía de recuperación de la deuda ecológica y medioambiental, de la económica y cultural... y, por tanto, de una apuesta firme y justa y digna y decente en la redistribución de las dotaciones presupuestarias, de las inversiones de la Generalitat Valenciana y de la Diputación de Valencia, más allá de ayudas puntuales, de aportaciones precisas, de las contribuciones del Fondo de Cooperación Municipal... Estamos a la mitad, más o menos, del actual período político institucional y es la hora de establecer líneas presupuestarias finalistas y concretas en los presupuestos públicos para el mundo rural, pues sin población, sin pueblos... en el mundo rural no hay presente ni futuro. Hacen falta ya vínculos y relaciones vivas e irreversibles... hacen falta sensibilidades y voluntades re combinadas, a la vez, en el proceso de revivir el territorio real, más allá de los mapas y de las dinámicas extractivas forestales y neocapitalistas, una apuesta ya por una transición ecológica absolutamente urgente.

Hay iniciativas, experiencias, actividades... económicas, sociopolíticas, culturales... que están deviniendo empuje, matriz y motriz, de ese proceso de reconstrucción económico sostenible, socioecológico, cultural, educativo... profundamente democrático y, estas iniciativas, requieren de toda la atención de las instituciones locales, comarcales, provinciales, nacionales y estatales. Y, además, hay que exigir que los territorios rurales, como la Canal de Navarrés, estén en el centro de todas las políticas públicas activas, con dotaciones económicas fehacientes y con actuaciones planificadas, ambas formuladas en términos de presente, ya, y no de futuro.

Estamos en tiempo de experiencias en común, singulares, que abren en el mundo en el que vivimos un horizonte genuino de transformación y de revivificación de los territorios rurales; estas robustas olas alisaran, serenas e intensas, el este próximo y marítimo... desde el *far west* que parece que somos nosotros. Es ésta una época para las mujeres, los no-binarios y los hombres, perseverantes y tenaces, que recomponen sensibilidad y voluntad... y hacen proliferar las acciones emancipadoras y liberadoras... es la hora de organizarse; '*organizarse verdaderamente nunca ha querido ser otra cosa que amarse...*' ¿nos estimamos la gente rural de aquí? Estimémonos y reconstruyamos nuestro territorio... *Aquí y ahora Parque natural i cultural del caroig, recogiendo la propuesta presentada por ADENE y otras entidades en 2002-2006, para hacer verdadera la puesta en valor de lo rural y una transición socioecológica real* ●

Sumari

EL CAROIG: TERRITORI NECESSARI	3
REINVENTANT EL MAESTRAT. PROPOSTES CONTRA EL DESPOBLAMENT	7
LEADER-ANT EL FUTUR DEL MEDI RURAL	8
EL TERRITORIO ES EL MAPA.....	9
MACROPROYECTOS DE ENERGÍAS RENOVABLES: ¿ES ESTO LO QUE QUEREMOS?.....	11
JOSEPH GULSOY I L'IMMINENT 'VOCABULARIO DE ENGUERA Y LA CANAL DE NAVARRÉS'	13
UNA MIRADA APRECIATIVA AL TERRITORIO: LA CANAL DE NAVARRÉS..	16
EL VINO VIENE Y VA. LAS IMPORTACIONES DE VINO EN EL OPPIDUM DE CERRO LUCENA, ENGUERA.....	19
ESTUDI DONA RURAL. EL FUTUR S'ESCRIU EN FEMENÍ II	22

Una de les conseqüències de la crisi sanitària, econòmica i social derivada de la COVID19 ha sigut el creixent interès pel món rural. Davant la massificació de les ciutats, del preu del cobejat m² de balcó o de la manca d'espais públics de qualitat, la vida al camp es presenta com un reducte de salut i qualitat. A això hem de sumar la proliferació del teletreball, que ha demostrat que és possible deslocalitzar el lloc físic de treball. Aquest interès sobrevingut contrasta clarament amb la tendència viscuda durant dècades pels pobles del sistema rural.

La pèrdua de població i el seu envelliment en aquestes zones és un fet comú a molts territoris d'Europa. El País Valencià tampoc no s'escapa a eixe mal, que ja havia adquirit cert protagonisme en els mitjans de comunicació i en l'agenda política i que l'expansió de la pandèmia ha intensificat.

Aquest fenomen, com deïem, no és nou sinó que és un procés que es va iniciar en la dècada dels 60 com a conseqüència d'un canvi de model econòmic que va derivar en una desigual implantació territorial de les activitats econòmiques lligades a aquesta transformació. L'agricultura va començar a cedir terreny a la indústria, que principalment es va ubicar en la franja intermèdia. Amb els anys, lluny de rectificar-se, aquesta tendència s'ha agreujat amb l'excessiu pes de la indústria turística i dels serveis en la nostra economia i que tan clarament s'ha concentrat en el litoral.

D'aquesta manera, es va afavorir directament que es produïra una major concentració demogràfica al voltant d'activitats industrials en la franja intermèdia i, més significativament, dels serveis en la costa. O, si es vol dir d'altra manera per posar el focus en allò que ens ocupa en aquestes línies, es va desafavorir la fixació de població en un sistema rural vinculat a l'agricultura, la ramaderia i a l'imprescindible manteniment dels serveis ecosistèmics de què tant es parla hui dia.

Aquesta situació es va empitjorar per la manca de visió territorial dels governs de les dècades dels 60, 70 i 80 del segle passat que, lluny de procurar contrarestar la situació provocada per l'èxode del món rural, van augmentar les desigualtats amb una política de distribució de dotacions, infraestructures i serveis gens afavoridora de l'equilibri territorial, desviant el gros de les inversions públiques cap al litoral, limitant les oportunitats de la ciutadania d'aquestes zones, menysvalorant el món rural i, en conseqüència, generant un procés que s'ha anat progressivament autoalimentant.

El Caroig: territori necessari

Imma Orozco i Ripoll,
*Secretària Autonòmica de
Política Territorial, Urbanisme i
Paisatge*

En aquesta situació trobem diverses zones del País Valencià: l'interior de les comarques del nord, la Muntanya d'Alacant, el Racó d'Ademús, Els Serrans o la zona de La Vall de Cofrents-Aiora i La Canal de Navarrés. És en aquest darrer àmbit que trobem les poblacions que s'ubiquen en l'entorn del Massís del Caroig.

Dins del massís pròpiament dit, trobem quatre municipis: Bicorp i Millares (La Canal de Navarrés), Dos Aguas (Foia de Bunyol) i Cortes de Pallás (La Vall d'Aiora-Cofrents). En el que podríem anomenar l'orla perifèrica, inclourem els següents municipis: Énguera, Anna, Xella, Bolbaite i Navarrés (La Canal de Navarrés); Cofrents, Jalance, Jarafuel, Zarra, Teresa de Cofrents, Aiora (Vall d'Aiora-Cofrents).

Les dades d'evolució de la població en aquest indret muntanyenc de la zona central del País Valencià són el paradigma del fenomen que ens ocupa. Per il·lustrar-ho, prenem dades d'un ample espectre temporal que inclou el període 1970-2020 la qual cosa ens permet, com deïem al principi, situar-nos en l'època del canvi de model econòmic amb l'abandó de les activitats del sector primari i la proliferació de la indústria, els serveis i el turisme.

D'aquesta manera, trobem que en el període 1970-2020 el conjunt dels quatre municipis que s'ubiquen dins del Massís del Caroig ha perdut un 44,72% de població, 1.584 habitants menys, en passar de 3.542 a 1.958. El municipi que més població ha perdut és Millares amb un -67,32% en passar de 1013 a 331 amb una pèrdua total de 682 habitants. El segueixen Dos Aguas, que perd un 47,60% (-297 habitants), Bicorp amb un 36,80% menys (-308 habitants) i Cortes de Pallás que resta un 27,81 % (-297 habitants).

Pel que fa a la franja perifèrica del Massís, la zona ha passat de 25.789 a 23.166, una pèrdua de 2.623 habitants (-10,17%). No obstant això, hi ha tres municipis que presenten creixements positius considerant aquest període 1970-2020. Anna, que ha guanyat 189 habitants passant dels 2.426 als 2.615 (+7,79%), Cofrents, que ha passat dels 966 als 1123, una pujada de 157 habitants (+16,25%) i Navarrés ha passat dels 2.683 als 3.004, una pujada de 321 (+11,96%).

El municipi que més ha perdut és Teresa de Cofrents, 812 habitants, en passar dels 1.431 als 619 el què suposa un 56,74% menys. Per la seua part, Zarra (-49,64%), Jarafuel (-46,82%) i Jalance (-44,51%) també pateixen fortes caigudes de població.

L'abandonament d'aquestes poblacions és, com reflecteixen les dades, una constant al llarg de cinc dècades. Ara bé, aquesta tendència s'ha intensificat especialment en la darrera dècada, agreujant la situació de despoblació d'aquesta zona.

Així, en el període 2010-2020, la zona de El Caroig ha perdut 2.941 habitants. Destaca la pèrdua de població d'Énguera amb 1.123 persones, en passar de 5.900 a 4.777 (-19,03%), la qual mereix explicació a banda perquè està directament vinculada a l'arribada de persones vingudes a treballar fonamentalment en el sector de la construcció en el litoral durant els anys de la bombolla immobiliària i que, amb la crisi, han anat retornant als seus països d'origen. Altres municipis que accentuen la caiguda en aquest període són Zarra (-33,46%), Jalance (-16,18%) i Chella (-12,34%).

L'Estratègia Territorial de la Comunitat –instrument marc de l'ordenació territorial en la Comunitat Valenciana– analitza aquest fenomen des d'una visió multifuncional, atenent factors com l'envelliment de la població, les dotacions públiques i privades, l'accessibilitat a les capçaleres provincials i comarcals o la renda municipal, entre altres variables de ruralitat extrema. La conclusió a què arriba és que en el denominat sistema rural de la Comunitat Valenciana viu l'1,5% de la població (uns 75.000 habitants) ocupant una superfície que suposa un 32% del territori valencià. En contraposició, el 80% de la població viu en municipis de més de 10.000 habitants i el 60% es concentra en les tres grans àrees urbanes de València, Castelló i Alacant-Elx.

Lamentablement, lluny de revertir eixa situació, les xifres més recents d'evolució poblacional ens dibuixen un panorama de major concentració en les àrees metropolitanes. A més, al despoblament interior s'uneix una tendència preocupant que pot contribuir a agreujar aquest fenomen com és la progressiva pèrdua de pes demogràfic que estan patint les ciutats mitjanes en favor de les grans ciutats. Aquestes ciutats han exercit tradicionalment un important paper com a espais de cohesió territorial, ja que són crucials per a la implantació d'activitats que permeten dirigir els processos econòmics cap a l'interior del territori, contribuint tant a la millora

de l'equilibri territorial com a la seua eficiència.

En els últims anys, com déiem, i davant la més que evident realitat, les administracions públiques han posat el focus en aquesta qüestió per tal de posar fre al degoteig constant que està buidant el sistema rural. En el nostre cas, la Generalitat Valenciana ha concretat eixe compromís amb la lluita contra el despoblament en la creació de l'Agència Valenciana Antidespoblament. Malgrat els esforços, però, la tendència generalitzada –que hem pogut constatar amb les xifres concretes de l'àmbit del Caroig– sembla posar de manifest que cal anar més enllà de la coordinació d'accions aïllades positives per al desenvolupament rural i la fixació de població dins de l'actual marc legislatiu.

De fet, és només des d'un nou marc legislatiu, que procure un tracte equitatiu que permeta una igualtat de condicions respecte a les oportunitats de desenvolupar un projecte de vida, l'accés igualitari als serveis públics de l'estat del benestar, que podrem abordar una qüestió que ho té tot d'estructural. Aquest nou marc que ha de dignificar com correspon el món rural és inajornable i, tot i que transversal, ha de partir de la base de l'ordenació del territori.

En l'actualitat, des de l'àmbit de les competències pròpies de la Secretaria Autonòmica de Política Territorial, Urbanisme i Paisatge, dins de la Conselleria de Política Territorial, obres Públiques i Mobilitat Sostenible, procurem contribuir a avançar cap a eixe propòsit des d'una adequada ordenació del territori, des d'una visió supramunicipal i integrada, que promoga els equilibris entre els diferents àmbits i servisca de base per a la col·laboració intermunicipal i promoure una governança més eficient del nostre territori.

En eixe sentit, la Llei 1/2014 d'Ordenació del Territori, Urbanisme i Paisatge (LOTUP) ha introduït diverses modificacions, algunes amb l'objectiu específic d'afavorir una implantació àgil d'activitats econòmiques en el sistema rural que contribuïsquen a dinamitzar l'economia d'aquest àmbit i altres de major calat estructural com la creació d'una nova modalitat de Plans d'Acció Territorial (PAT), els del Sistema Rural.

Els PAT són instruments d'ordenació del territori que ja contemplava la nostra legislació i que pretenen dissenyar un model territorial amb un fort component participatiu que permeta aconseguir un territori resilient davant dels grans reptes ambientals, socials i econòmics com la mitigació i lluita contra el canvi climàtic, la flexibilització

del model productiu o el despoblament del món rural.

A través de la Llei de Mesures Fiscals, de Gestió Administrativa i Financera i d'Organització de la Generalitat de l'any 2019 es va apostar per adaptar aquests plans a les necessitats reals del món rural i es va regular la figura específica dels Plans d'Acció Territorial del Sistema Rural. Aquesta modalitat de pla facilitarà un tractament integral del territori a escala comarcal o funcional en tant que, per causes d'interés general supramunicipal, podrà establir o modificar l'ordenació estructural de diversos municipis la qual cosa afavorirà les relacions econòmiques i funcionals entre els municipis, reforçant el sentiment comarcal i de comunitat de la seua ciutadania en desenvolupar un projecte comú.

De moment, des de la Direcció General de Política Territorial i Paisatge, hem iniciat la tramitació de tres PAT del Sistema Rural per començar a treballar: el de la Muntanya d'Alacant, el Racó d'Ademús i l'Alt Millars. L'objectiu final d'aquest procés que hem encetat ara és que tots els municipis de l'àmbit rural estiguen perfectament ordenats, amb una visió que superarà la merament local, que en moltes ocasions obeeix al curt termini i sense coordinació amb els municipis veïns. Això millorarà de manera notable la qualitat dels plans, la seua relació amb el territori i el seu cost econòmic i de temps de tramitació.

Sense dubte, l'àrea del Massís del Caroig –en el qual incloem l'indret muntanyenc i zones circumdants tant de la Canal de Navarrés com de la Vall d'Aiora-Cofrents– morfològicament representa una unitat física molt susceptible de ser analitzada i ordenada a través d'un pla d'aquestes característiques. En aquest moment, part d'aquest àmbit s'inclou en el PAT de les Comarques Centrals que, amb una escala major que els rurals, inclou la Canal de Navarrés entre les huit comarques que el conformen.

A l'espera de poder impulsar aquest treball més concret i focalitzat en l'àmbit del Caroig, podem avançar diverses qüestions que poden resultar d'importància a l'hora de combatre el despoblament.

D'una banda, aquest espai té un valor ambiental inqüestionable, com bé posava de rellevància l'article publicat per Paula Tuzón, Secretària Autonòmica de Transició Ecològica en aquesta revista sota el contundent títol *El Massís del Caroig: un enclavament de vida i natura*, el qual vos recomane sense dubte. Aquestes característiques descrites en l'article –massa forestal,

presència d'aigua, proliferació de diversos ecosistemes, etc.–, que han comportat que s'hi ajunten diferents figures de protecció ambiental en una de les majors reserves naturals del País Valencià, fan d'aquest territori un proveïdor de béns i serveis ambientals essencials per al conjunt de la societat, un lloc d'una riquesa que hem de saber valorar.

De fet, les recents cartografies dels serveis ecosistèmics creades per la Conselleria de Política Territorial, Obres Públiques i Mobilitat a través de la Direcció General de Política Territorial i Paisatge, que sumen criteris actualitzats per a una adequada planificació territorial en coherència amb la lluita contra el canvi climàtic, ens revelen la importància del Caroig en aquest sentit. Pel que fa a la cartografia dels espais crítics per a la recàrrega d'aqüífers, gran part de l'àmbit que ens ocupa és d'importància estratègica molt alta o alta (nivells 1 i 2) en una escala que identifica tres categories més per baix d'aquestes. Sent la preservació dels aqüífers una qüestió essencial per a la nostra supervivència, és raonable i òbviament necessari preservar aquests sòls d'accions que atempten contra la seua adequada permeabilitat perquè puguin continuar sent font de vida.

En aquest context d'emergència climàtica és també fonamental mesurar els balanços de carboni de les accions sobre el territori. Per això, la cartografia de l'estoc de carboni que, com l'anterior, pot ser consultada en el visor de l'Institut Cartogràfic Valencià (<https://visor.gva.es/visor/>), és una ferramenta molt útil per a la planificació territorial, ja que ens permetrà ordenar els usos i activitats de manera que els balanços no siguin negatius i evitar que, com diu la dita popular, desvestim un sant per vestir-ne altre. El Massís del Caroig té una funció importantíssima en aquest sentit, sent la comarca de La Vall d'Aiora-Cofrents la cinquena en capacitat d'emmagatzematge de carboni.

Dignificar i agrair el treball de manteniment d'aquests serveis que realitza la població rural i afavorir-ne la seua fixació és essencial per assegurar la seua pervivència i evitar les externalitats negatives que provoca l'abandó del sistema rural: l'increment dels riscos naturals i induïts, el deteriorament del patrimoni cultural i paisatgístic, la pèrdua de coneixement de tècniques tradicionals o de béns i serveis ambientals rellevants per al conjunt de la societat, entre d'altres.

Per això, l'activitat econòmica que s'impulsa al voltant d'aquest valuós entorn i que, sens dubte contribueix a evitar la diàspora, ha de partir d'aques-

En el tejado

ta singularitat i és només a través de la planificació territorial que podrem afavorir una adequada implantació d'aquestes activitats i un veritable desenvolupament sostenible i diversificat de la zona. Així, a curt termini es pot continuar avançant cap a un model de turisme d'interior sostenible, a través d'un gaudi respectuós amb l'entorn que incloga tant activitats de caràcter esportiu com les instal·lacions necessàries per a la pernocta. De la mateixa manera, el Massís és un reserva de cacera major controlada i regulada de gran importància al voltant de la qual es poden generar activitats i llocs de treball estables.

Més enllà, existeixen recursos culturals que resulten un atractiu clarament diferenciador. Ens referim a la prolífica presència d'importants jaciments arqueològics de pintures rupestres, que van ser declarades per la UNESCO Patrimoni de la Humanitat com a part de l'Art Rupestre de l'Arc Mediterrani de la Península Ibèrica. Per a la seua gestió i difusió, seria positiu reforçar la imatge de conjunt a través de la declaració d'un Parc Cultural que sente les bases del present-futur d'aquest espai. Un projecte d'aquesta magnitud ha de ser impulsat i gestionat sempre des de la codecisió i la participació més activa de totes les poblacions implicades.

És inevitable parlar en aquest punt de l'evident interès que els darrers anys, i especialment l'últim, han mostrat les empreses promotores d'energia fotovoltaica per ubicar aquest tipus d'instal·lacions en el sòl no urbanitzable (SNU) de les comarques de la Canal de Navarrés i la Vall d'Aiora Cofrents. Els compromisos de la Generalitat Valenciana amb la lluita contra el canvi climàtic passen per atendre els objectius marcats de generació de 6.000 MW de potència en l'horitzó immediat 2030 per fer realitat la més que necessària transició energètica.

El repte que tenim per davant és conciliar aquesta necessitat amb una irrenunciable preservació i ordenació del territori, part fonamental també de la lluita contra el canvi climàtic en tant que ha d'assegurar una ocupació racional del territori, que permeta la diversitat d'usos i mantindre la diversitat de funcions ambientals essencials per a la nostra resiliència sense oblidar que cal prioritzar la implantació sobre sòls degradats i sostres –tant en àrees residencials com industrials i terciàries– per no carregar exclusivament sobre les esquenes del món rural la necessària transició.

D'avant d'aquest allau de propostes, que tensionen la zona i la converteixen en un potencial pol energètic, és més

imperatiu si cap –si és que no ho és en algun cas– atendre les determinacions que ens marca la legislació territorial, urbanística i de paisatge pel que fa a la necessitat de definir amb caràcter previ la infraestructura verda, punt de partida del planejament modern. Una anàlisi acurada del territori, que tinga també en compte l'efecte acumulatiu, ens permetrà ordenar aquest i altres usos de necessària implantació de la manera més adequada, alhora que contribuirà a agilitzar-la en les zones més aptes i amb major capacitat d'acollida. Hem de tindre en compte que, en general, aquestes instal·lacions són grans consumidores de sòl en tant que per generar un megawatt de potència calen dues hectàrees de sòl.

De fet, ja existeixen experiències en aquest sentit en àrees especialment tensionades de la zona del Caroig: els ajuntaments d'Aiora, Zarra i Jarafuel estan ultimant els tràmits del Pla Especial que han impulsat incloent-hi els tres termes municipals i que els ajudarà a definir quines són les zones més aptes per ubicar aquestes instal·lacions, assegurant la convivència amb altres usos tan necessaris com l'agricultura de proximitat. Un clar exercici de responsabilitat que els permetrà agilitzar-ne la implantació alhora que no es descuida la preservació d'altres serveis ambientals imprescindibles. Com a resultat, una major eficiència en la lluita contra el canvi climàtic en abordar-la de manera integral.

D'altra banda, la franja perifèrica del Massís, que no ha patit uns índex de despoblament tan forts, ha sigut tradicionalment un punt de deslocalització de la indústria tèxtil de la Vall d'Albaida i la Costera. Afavorir la implantació d'aquestes i altres activitats similars reforçarà aquesta franja, permetent al mateix temps que els municipis amb un menor potencial tinguen accés a altres llocs de treball pròxims i facilitant així la fixació de població.

A tot aquest potencial hem de sumar una política d'inversions públiques que permeta les persones que habiten la franja rural un accés adequat als serveis públics en igualtat de condicions respecte a les grans ciutats. Per posar alguns exemples, programes com el Pla Convivent d'Infraestructures de Serveis Socials que ha impulsat la Vicepresidència i Conselleria de Polítiques Inclusives són el camí a seguir. Aquest Pla naix amb l'objectiu de cobrir les necessitats en matèria de majors, diversitat funcional, malalties mentals, infància i adolescència o violència masclista i avançar cap a l'equitat territorial. Els centres de dia i residència que contempla en Xella i Cofrents en són mostra d'aquesta aposta

que, a banda d'aproximar els serveis més essencials, promourà índex d'ocupació no deslocalitzable gens menyspreables en aquests municipis i els del seu voltant. L'economia "de les 3 C" (criar, cuidar i curar) també és futur per al món rural.

Hem de ser també exigents pel que fa a la millora de la connectivitat d'aquestes poblacions, tant en l'àmbit de les noves tecnologies que permeten la població realitzar certs treballs a distància i afavorir la implantació d'activitats de nova generació, creatives, etc., com en l'àmbit més pròpiament físic, assegurant l'accés en condicions als serveis més pròxims i millorant la connexió amb les ciutats mitjanes o referents comarcals. No es tracta de generar grans infraestructures que ens permeten eixir o arribar de visita al poble sinó de consolidar una xarxa de comunicacions de proximitat que ens permeta viure amb comoditat siga quin siga el lloc que escollim.

Ara bé, tot eixe esforç serà insuficient si, como apuntàvem abans, no abordem el problema del despoblament des d'una perspectiva multidisciplinària, a través d'un nou marc legislatiu que ens dote d'una norma integral i assegure tant la igualtat de condicions com el pagament dels serveis ecosistèmics que exerceix el món rural i que tan clarament beneficien el conjunt de la societat valenciana. Encara més, aquesta situació de desigualtat és tan pronunciada que seria més que raonable i justificat plantejar una discriminació positiva que contribuís a reduir aquesta esclatxa.

Per tant, sota el meu punt de vista, és absolutament necessari impulsar a curt termini una Llei de Millora de l'Equilibri Territorial i de Lluita contra el Despoblament, que tinga en compte tots els factors que afecten la distribució territorial de persones i serveis (ambientals, educatius, sanitaris, socials, de connexió, etc.) i que aborde la seua redistribució de manera transversal, fent un reconeixent legal de la situació d'aquestes comarques i de les seues gents, dels seus problemes i aspiracions i del paper fonamental que juguen per al desenvolupament del conjunt del territori.

De fet, ja hi ha damunt la taula una proposta impulsada des d'aquesta Secretaria Autonòmica i la Direcció General de Política Territorial i Paisatge, ja que considerem essencial iniciar aquesta legislatura un treball complex que requerirà d'una ampla participació i consensos. Esperem poder trobar la complicitat necessària de tots els agents implicats per portar-la endavant tan prompte com siga possible i contribuir a revertir una situació injusta que té causes identificades i solucions possibles •

Constatem que el fenomen del despoblament és un procés històric amb diverses fases segons les circumstàncies, que ha provocat que este siga més o menys intens. Actualment el problema és tan seriós que s'ha donat el primer pas, donar-li visibilitat tant des dels mitjans de comunicació com des dels governs, ja que és un fenomen social preocupant que ens afecta a totes i tots i com a tal, Maestrat Viu també ha fet la seua reflexió, plasmada en este document de propostes.

La causa del despoblament és més complexa del que se'ns fa veure, obeïx a múltiples factors. No ens podem quedar pensant que la principal causa és la manca d'oportunitats laborals, quan la major part de llocs de treball en el sector serveis de l'àmbit públic no generen sinèrgies de domiciliació en els municipis. Cal anar més enllà i pensar en una conseqüència del procés d'uniformització social que ha arrelat en la societat contemporània, on els valors desitjats i prestigiats són els relacionats amb el món urbà, que han invisibilitzat els del món rural. El procés d'aculturació fa que ens identifiquem amb un model de vida (societat de consum) que va en detriment del poblament dispers de la ruralitat. És indubtable que juntament amb este fenomen cultural, cal tindre en compte altres causes com són la conversió del sector primari en marginal i la falta de serveis bàsics, entre d'altres.

El Maestrat, de la mateixa manera que una gran part del territori valencià, té números negatius pel que fa al creixement real de la població, però estes xifres són realment preocupants en molts pobles del Maestrat, que tenen pèrdua de població any rere any i una població envellida i sense relleu generacional. Davant d'esta situació entenem que des de les administracions es necessiten adoptar una sèrie de mesures per revertir el problema del despoblament. Les nostres propostes són:

1. *Discriminació positiva cap al món rural.* Volem un tractament diferencial cap a la societat rural, pel que fa als mèrits (aportar més puntuació en concursos públics a persones/empreses residents), pel que fa a les lleis (incloure la perspectiva de territori), pel que fa als impostos, pel que fa a bonificacions en ús d'energia (llum i gas), pel que

Al voltant de *lo rural* viable... Reinventant el Maestrat. Propostes contra el despoblament

Maestrat Viu

fa a condicions avantatjoses en l'accés al crèdit per a projectes sostenibles rurals, pel que fa a la ramaderia i l'agricultura (com als sectors fonamentals que sostenen l'economia rural) i pel que fa a l'accés a un Internet de qualitat i just que ens permetta ser igual de competitiu en el món globalitzat.

2. *Planificació sobre el territori d'una vegada i per totes: comarcalització sensata i racional* i descentralització dels serveis de la Generalitat Valenciana que vertebrin realment el territori, i que afavoreixen la mobilitat més enllà del radi del centralisme de la capital de província. Creació de més oficines PROP en els nostres pobles. Impulsar les xarxes municipals, creant regidories de coordinació per impulsar projectes comuns entre municipis.
3. *Eliminació de duplicitats administratives i descentralització.* Eliminació de les diputacions provincials, creació de consells comarcals, evitar duplicitat de competències i serveis, potenciar pressupostàriament i amb competències l'administració comarcal i local per apropar-la a la ciutadania. Com més poder econòmic tinguen les administracions més properes al veïnat, millor servei hi prestaran.
4. *En l'àmbit econòmic:* potenciar el consum i els productes de proximitat, aixoplugar-los davall la marca Maestrat. Defensa d'un model econòmic diversificat. Des de la investigació: fer estudis per tal de trobar quins productes del sector primari mediterrani poden ser viables per dinamitzar l'economia rural.
5. *En l'àmbit sanitari* aproparment al món rural de serveis terapèutics, pal·liatius, de radioteràpia i de tot tipus que actualment només es presten a la ciutat.
6. *En l'àmbit educatiu,* aposta per l'FP rural segons les necessitats de cada zona, i per una implantació de les Escoles Oficials d'Idiomes rurals. Que cada alumne/a només tarde un màxim de 30 minuts per anar de sa casa a l'institut/escola, i beca per desplaçament, si escau.
7. *En l'àmbit cultural,* creació de consells comarcals que impulsen circuits i infraestructures culturals, que facen de la cultura un verdader motor de l'economia rural.
8. *Participació ciutadana i joventut.* Escolta activa cap a les associacions i entitats que treballen pel territori. Incentivació de la participació social en la vida democràtica a través de la creació de llistes obertes a tota la ciutadania i la seua inclusió en gestores municipals. Cal implicar més la joventut, els ajuntaments han de ser els agents facilitadors del voluntariat jove, que treballen per implicar emocionalment la joventut amb el poble, per crear vincle emocional i afectiu.
9. *Canvi de visió cap al món rural,* per dignificar-lo, i deixar d'estigmatitzar-lo en els mitjans de comunicació. Recuperar els valors que hem perdut per l'aculturació amb el món urbà: els pobles sempre hem sigut font de germanor i comunitat entre veïns, generosos, solidaris, bondadosos, austers. Falta eixa visió pròpia rural.
10. *Treballar per la integració dels nousvinguts.* Hi ha un percentatge de població no menyspreable de gent nousvinguda, caldrà dissenyar una política d'immigració municipal més implicada en la realitat social i cultural de cada municipi, que treballa per una societat rural cohesionada, més viva i plena. Promoció de l'activisme immigrant afavorint la seua inclusió en les associacions locals. Més poder de decisió municipal en la política d'acollida de refugiats ●

* Aquest document és fruit d'un intensa reflexió i debat al llarg del temps en aquestes comarques... quan farem a la Canal de Navarrés un document similar, consensuat, etc. que puga servir-nos de manifest-plataforma per defensar i proposar el nostre territori?

Concloes les Jornades 30 anys LEADER i una vegada escoltades i sumades les voluntats dels nostres grups d'acció local i fent gala d'una aptitud propositiva, requerim:

A. LEADER: PROPOSTES

1. **Polítiques públiques.** Els GAL reivindicuem el reconeixement com a instrument de gestió més enllà de FEADER-PAC; després de 30 anys, deixem constància que treballem en pro d'una política TERRITORIAL i no sectorial.
2. **Visió a llarg termini.** Sent aquesta una evidència i al seu torn una exigència; cal articular respostes estratègiques i estructurades per a un medi rural amb una visió més a llarg termini.
3. **Partenariat públic-privat.** Els GAL som l'única eina de concertació territorial contrastada públic-privada rellevant i eficaç. Som –i això ningú ho pot dubtar–, una part important, activa i influent de la caixa de ferramentes per aconseguir un desenvolupament territorial integral i una cohesió social dels territoris rurals. Hem estat pioners en posar en valor els actius del medi rural, que ha servit i serveix per traçar les noves polítiques territorials sobre una base sòlida.
4. **Burocràcia.** Sol·licitem a les administracions la coordinació d'esforços i recursos per evitar així generar duplicitats burocràtiques. I preguem no seguir patint més distorsions i retards per les traves administratives.
5. **Reptes i oportunitats.** Apliquem una visió proactiva i constructiva com a part essencial de la nostra metodologia en nom de l'elaboració de les futures estratègies de desenvolupament local.
6. **LEADER-GAL.** Pel que fa a LEADER 2023-2027, exigim a les administracions la total operativitat de la mesura LEADER per l'1 de gener de 2023; estant aprovades les LDS i signats els corresponents convenis amb els GAL a tota Espanya, per adequar-nos al calendari europeu i així harmonitzar les actuacions.
7. **Joves.** Habilitem un espai a les noves generacions per formar part activa en els processos de presa de decisions, alhora que els servim de suport i ànim en el camí de l'emprenedoria.
8. **Turisme.** Volem aprofitar l'oportunitat per canviar el paradigma del turisme i potenciar les nostres des-

Al voltant de *lo* rural viable... LEADER-ant el futur del medi rural ¹

Red Española de Desarrollo Rural

tinacions rurals com a palanques de canvi de el sector turístic del nostre país.

9. **Cooperació.** La cooperació és part intrínseca de la nostra metodologia; qui millor que el GAL per identificar i decidir les seves accions en matèria de cooperació. Fem nostra la premissa de la UE: *El que no està prohibit, està permès*.
10. **ODS i Agenda 2030.** Sense el medi rural no es poden assolir els ODS i l'Agenda 2030. LEADER s'ha avançat en la consecució i implementació dels ODS des de la seva creació el 1991 i, encara avui, seguirem treballant per al seu compliment.

B. POLÍTQUES DE DESENVOLUPAMENT RURAL: PROPOSTES

1. **Canviar el relat.** És important que el relat de les accions dutes a terme es donen en clau positiva. La narrativa renova la vida social i de manera intrínseca s'interioritza en els nostres pensaments. Ara és més necessari que mai canviar la narrativa i començar a exposar els pobles com a llocs d'oportunitats davant la sobre-explotació i contaminació urbanes.
2. **Rendibilitat econòmica.** Deslligar la dotació de serveis a la població de la rendibilitat econòmica. Fins que el criteri per a la dotació d'un servei deixi de ser el nombre d'habitants, el medi rural mai superarà la bretxa de serveis actuals.
3. **Benestar social.** Assegurar el benestar social, més enllà dels criteris geogràfics o demogràfics.
4. **Descentralitzar serveis i garantir la descentralització** de les administracions públiques cap a les zones rurals, assegurant que totes les comunitats autònomes compten amb representacions en els seus territoris. Assegurar una descentralització de les oficines i el personal de les empreses les matèries primeres provenen, majoritàriament, del medi rural. Les empreses agroalimentàries, energètiques, de cons-

trucció o tèxtils, entre d'altres, s'han de comprometre a descentralitzar un mínim dels seus recursos humans a aquelles zones on adquireixen el seu producte.

5. **Promoure una governança policèntrica per tal d'optimitzar recursos.** Impulsar la convergència i optimització de fons entre les entitats públiques, que assegurin que la lluita contra la despoblació i la dinamització del medi rural constitueix una prioritat estratègica i transversal a les estratègies nacionals. Per a això, serà essencial garantir un diàleg permanent entre els ministeris, administracions regionals i entre d'altres, els grups d'acció local, pel seu poder d'actuació sobre el territori.
6. **Rural Proofing.** La proposta llançada en 2017 per REDR s'està materialitzant a través d'alguns exemples concrets i escalant de nivell nacional al territorial. Seguirem apostant per la seva imbricació en tot el territori nacional i la seva transversalitat en totes les polítiques públiques.
7. **Fomentar una més justa vinculació urbà-rural,** potenciant l'origen dels recursos i el seu ús en destí (sense medi rural no hi ha medi urbà).
8. **Educació en base a les oportunitats.** Augmentar les opcions formatives professionals en entorns rurals dirigides a les potencialitats i oportunitats que ofereix el territori.
9. **La cultura és eina de canvi** i, com a tal, s'ha de planificar i integrar com una solució de calat per al medi rural, posant en valor l'immens patrimoni cultural, natural i social dels nostres territoris; i al seu torn, cal traslladar la immensa oferta cultural de les grans urbs al medi rural.
10. **Potenciar la figura dels Grups d'Acció Local** com a elements i instruments de cohesió, col·laboració i implementació de totes les categories polítiques en pro d'un medi rural viu i sostenible.

Sent problemes aclamats per la societat rural des de feia dècades, la desigualtat territorial i la despoblació es van incorporar a l'agenda pública fa pocs anys. Com a part integrant de l'estratègia política definida a la finestra de *Overton*, el medi rural va passar de l'escenari de l'impensable al polític i popular. El rural es va fer visible als ulls de la societat. No obstant això, a data d'avui, seguim a l'espera de resultats i reafirmem que el medi rural no té temps per a solucions intermèdies ●

¹ Document elaborat per la Red Española de Desarrollo Rural (REDR). Octubre, 2021.

1. *¿Cómo veis la situación en general –ámbitos socioeconómicos, culturales, empresariales, formativos...– de la Canal de Navarrés y del territorio del Caroig?*

La situación es complicada en casi todos los pueblos de la Comarca de la Canal de Navarrés, situación que se da también en otros municipios del territorio Caroig. En general todos los pueblos estamos sufriendo un descenso de la población, el envejecimiento de la población, la falta de relevo generacional en actividades (como panadería, carpintería, etc.). Aunque las nuevas generaciones están muy formadas, es difícil que se ocupen en la comarca, en muchos casos lo que se estudia no tiene futuro en nuestro territorio. Por otro lado, falta personas emprendedoras que aprovechen las oportunidades de nuestro territorio, además que las ayudas no llegan de la manera más efectiva, existen demasiadas trabas burocráticas. Por otro lado, el éxodo de los jóvenes hacia las ciudades por mayores oportunidades laborales y una mayor oferta cultural y de ocio. Una situación complicada, en la cual no existe una única y mágica fórmula para revertirla. Quizás tendríamos que cambiar la mirada que se tiene hacia el ámbito rural, ponerlo en valor y verlo como un territorio lleno de oportunidades, especialmente para implantar los objetivos de desarrollo sostenible.

2. *¿Cuáles consideráis que son los principales ámbitos en los que trabajar para mejorar la calidad de vida de los ciudadanos y ciudadanas de la comarca? ¿consideras que hay que acentuar y/o priorizar alguno de ellos?*

El transporte público es inexistente, hay que darle un giro y aplicar las nuevas tecnologías para que exista una comunicación eficaz y adaptada a las necesidades actuales. No necesitamos un autobús de 50 plazas que pasa una vez al día, se debe facilitar un transporte público intracomarcal e intercomarcal (comarca de la Costera). Eliminar la brecha digital que pueda existir en algunos de los municipios de la Comarca, fomentar la formación y el emprendimiento en sectores artesanales. El acceso a la vivienda hace que mucha gente quiera vivir en los pueblos, pero sea inviable. Facilitar el acceso a la vivienda de alquiler para los jóvenes y también para aquellas personas que quieran vivir en nuestro territorio. Este último es un grave problema con el que nos encontramos muchos municipios. La mayoría de las viviendas disponibles son antiguas y en régimen de compra-

El territorio es el mapa

Carolina Mas Monteagudo
(presidenta
de la Mancomunidad
de la Canal de Navarrés)
y Carina Primo Valiente
(presidenta del Grupo
de Desarrollo Local
Caroig-Xúquer)

venta, lo cual supone una traba para quienes quedarse en nuestro territorio.

3. *Consideráis, por ejemplo, que desde las Mancomunidades y el Grupo Caroig-Xúquer ¿se debería establecer un proyecto de acción conjunto que implicase el diagnóstico de la realidad de la comarca y la situación de la población (parada, jóvenes que no tienen estudios, pobreza y vulnerabilidad...) y a partir de ahí hilar una serie de medidas concretas –y cuáles podrían ser estas– de creación autóctona de empleo en la comarca en los ámbitos que vosotras habéis comentado?*

Creo que el diagnóstico lo tenemos, se han hecho múltiples estudios y trabajos sobre la realidad de nuestro territorio.

La acción del Grupo de Acción Local, dada las competencias y la normativa que le es de aplicación, resulta limitada a la hora de articular este proyecto conjunto. Los grupos de acción local, se han convertido en gestores-colaboradores en la asignación de ayudas públicas, cuando en mi opinión deberían ser dinamizadores y entidades de referencia en el territorio.

4. *Sabemos que los pilares básicos de la economía de la comarca son la agricultura, los servicios, y cada vez menos, la industria... Este modelo productivo es el que ha predominado a lo largo del tiempo. ¿Consideráis que es necesario un cambio o una reorientación del mismo? ¿Qué papel podrían realizar la Mancomunidad y el Gal Caroig-Xúquer? ¿Por cuáles pilares y ámbitos habría que apostar?*

La agricultura ha dejado de ser una profesión digna, antes una familia podía vivir de la agricultura y ahora no puede ni comer. Los jóvenes y la sociedad creen que ser agricultor es un fracaso. El sector agrícola y ganadero es un sector que en la mayoría de los pueblos se siguen realizando por las personas más mayores, pocos jóvenes se dedican

a ello por la poca rentabilidad y el gran esfuerzo que suponen.

Se debe transformar esa agricultura para las nuevas demandas del mercado, pero es una labor difícil y que no solo depende de la Mancomunidad o del Grupo de Acción Local.

Debemos conseguir tener mejores comunicaciones digitales, porque se podrían instalar en nuestra comarca otro tipo de empresas que no necesiten un transporte por carreteras.

El sector servicios, especialmente el orientado al turismo ha tenido un auge en los últimos años, aunque está claro que no es la panacea. Un cambio de modelo productivo no es algo fácil de conseguir y es algo que en mi opinión supera el ámbito territorial de estas dos asociaciones. Es un cambio de modelo a nivel nacional, como he dicho quizás la apuesta por la ODS puede servir de cambio a este modelo.

5. *Podríamos decir que la economía de la Canal de Navarrés en general se ha quedado estancada como consecuencia de la insuficiente innovación, o no se hayan aprovechado todos los potenciales que puedan existir... paisajísticos, ecológicos, artesanos... ¿Cuáles son las perspectivas económicas y sociales (agrícolas, ganaderas, cooperativas...; otras) de presente-futuro para nuestras gentes, para nuestros pueblos, para nuestra comarca? ¿qué papeles, vertientes... habrían de señalarse y implementarse ahora que sois presidentas de la Mancomunidad y del Gal, respectivamente?*

Las perspectivas económicas y sociales no son tan malas, es cierto que perdemos población, pero en nuestros pueblos se vive bien, y se tienen muy buenos servicios, aunque algunos fallan otros son mejores que en las grandes ciudades.

En los últimos años, en nuestra comarca hay trabajo. Es cierto que trabajo cualificado no, si has estudiado seguramente trabajarás fuera de nuestra comarca, y probablemente te perdamos como habitante.

No hay un tejido empresarial que genere sinergias y se organice a nivel comarcal para aunar fuerzas, imagina que no existe ninguna asociación de empresarios o comerciantes de La Canal, existía una, pero está totalmente desactivada. Existe un Pacto Territorial por el Empleo, de La Canal-La Costera, en la que participan las entidades públicas (las dos mancomunidades), sindicatos y la parte empresarial, y en este caso, sólo hay representación de la Costera, porque en nuestra comarca no existen.

La situación es complicada en general y para algunos pueblos en particular, por el grave problema de la despoblación. Es verdad, que se está poniendo el acento y habilitando medidas y ayudas para intentar revertir esta situación, pero no existe una única solución para ello y tampoco es algo que se pueda conseguir a corto plazo. Tener el acceso a los servicios públicos básicos en condiciones de igualdad al de la ciudad, en todo el territorio: acceso a una vivienda, acceso al transporte público, acceso al empleo, acceso a la educación, acceso a conectividad de calidad y óptima, pueden ser instrumentos que faciliten no sólo que la gente joven no se nos vaya sino también para conseguir que venga gente a establecerse en nuestro territorio.

6. *A pesar de los grandes esfuerzos realizados en el ámbito del turismo en general y ecológico en singular –que podría convertirse en una de las actividades transversales y reequilibradores– habría que decir que la oferta de alojamiento es muy reducida –sobre todo en las zonas no urbanas–, que a pesar de las diferentes rutas y/o itinerarios perfilados, los parajes naturales declarados, el esfuerzo del programa: la Canal de Navarrés territorio turístico inteligente, etc., todavía queda mucho por hacer, por ejemplo, profesionalizar las personas que se dedican: guías ‘turísticos’, hosteleros..., mejorar la escasa cooperación y coordinación intraturística los municipios de la comarca y de la comarca con el resto del País Valencià, mejorar la gastronomía rural y casera, que es una asignatura pendiente... podría ser susceptible de apoyo institucional, conjuntamente, con las iniciativas del territorio y configurar entidades mixtas, públicas-privadas, que garanticen un desarrollo sostenible, rural... ¿Qué cuestiones cabría la posibilidad de abordar, conjuntamente, entre Mancomunidad y grupo Gal Caroig-Xúquer? Desde luego que la participación de las administraciones.*

El GAL que abarca una zona más amplia podría hacer de puente para llevar a cabo acciones conjuntas en todo el territorio para poner en común experiencias y acciones llevadas a cabo por los distintos actores en materia turística. Coordinar campañas de sensibilización y apuesta por la recuperación de actividades artesanales, la implantación de turismo de calidad...

7. *Consideráis que la educación y la formación, por ejemplo, dentro de la óptica de lo que hablamos, en las*

escuelas, institutos, a las unidades municipales y comarcales de formación y empleo... se trabajara el reconocimiento de la propia realidad del mundo rural y se vinculara más con el tejido, económico, empresarial, sociocultural, etc. para poder generar sinergias en nichos de formación-empleo como el turismo, la agricultura y la ganadería ecológica, las producciones artesanales, las diversas iniciativas cooperativistas... profesionalizando a las mujeres y hombres que vayan a dedicarse, total o parcialmente, a construir iniciativas empresariales, de carácter social, del bien común, mixtas..., en una apuesta clara de ponernos todas a trabajar y a resolver el presente-futuro de la comarca ¿qué papel podrían hacer los municipios, la mancomunidad, el grupo Caroig-Xúquer, el Consorci de les Comarques Centrals...?

En este aspecto estas entidades pueden realizar acciones de promoción y formación no reglada en aspectos parciales. El papel importante deben jugarlo las administraciones con competencia en materia educativa. Implantando y potenciado este tipo de formación ajustada a las oportunidades del mundo rural.

8. *Desde una perspectiva socioeducativa y política e institucional, ¿cuáles deberían ser, según vuestro criterio, las propuestas para revertir la situación actual e ir hacia una sociedad de buen vivir en el territorio del Caroig y, específicamente, en la Canal de Navarrés? ¿Y desde una óptica socioeconómica y laboral?*

No tenemos una varita mágica para resolver un problema que abarca tantas áreas. En mi opinión el principal problema que tenemos es la falta de acceso a la vivienda para jóvenes. Tenemos muchas casas vacías, en mal estado de conservación, pero no están en venta, y no hay casas o pisos en alquiler. Esto hace que muchos jóvenes accedan a su primera vivienda en poblaciones fuera de La Canal con más oferta, y ya no vuelvan.

Debe ser un conjunto de acciones transversales que van desde el ámbito formativo, ámbito de la vivienda, de la formación, del transporte, de las ODS. Pero sobre todo de un cambio de mirada y puesta en valor al mundo rural y una apuesta clara por intentar revertir una situación de éxodo.

9. *Ahora que estamos, más o menos, en el ecuador de la legislatura... ¿qué inversiones consideraréis imprescindibles para el periodo 2021/2023? ¿Podrían la Diputació de València, la Generalitat... conjuntamente con los ayuntamientos*

de la comarca, la mancomunidad, el GAL... y las asociaciones de la sociedad civil, ir concretando iniciativas que creen-consoliden un nuevo horizonte de presente-futuro real para nuestros territorios? ¿Es posible la planificación e implementación de un proyecto de contrato social-territorial mediante la puesta en marcha de un HUB de innovación rural especializado que: impulse la innovación del espacio rural con dinámicas de crecimiento económico, oportunidades de desarrollo local-comarcal, mejora de la calidad de vida; la creación de ecosistemas empresariales: privados, cooperativos...; favorezcan la colaboración y la interrelación público-privado; promuevan una economía rural al servicio del territorio y las gentes que lo habitan; creación de espacios para instalar iniciativas de networking, coworking...?

Considero importantes las inversiones que puedan realizarse en materia de vivienda, especialmente habilitar mecanismos para fomentar el alquiler y la creación o rehabilitación de viviendas para parque público, especialmente destinado a jóvenes. Inversiones en materia de gestión forestal y mantenimientos de montes públicos. Inversiones destinadas a implantar oficinas descentralizadas en el territorio de determinados organismos (labora, seguridad social, etc.). Inversiones tendentes a garantizar el acceso a fibra óptica y red móvil, servicios bancarios y transporte público en todo el territorio. Uno de los mayores problemas con el que nos encontramos, es la participación de la sociedad civil a la hora de planificar y proponer iniciativas para el territorio. No existe esa cultura de la participación, ese sería el primer punto a trabajar conseguir la participación y la implicación de la sociedad en las decisiones que afecten al territorio.

En mi opinión la planificación e implantación de un HUB de innovación rural, podría ser un mecanismo para desarrollar e implantar estrategias y propuestas para el desarrollo del territorio. Aunque supone una nueva forma de aunar esfuerzos, en la que sería necesaria realizar acciones y mostrar experiencias que se han llevado a cabo en otros territorios. Lo que, como he dicho anteriormente pasa por conseguir la implicación y participación de la sociedad civil, un cambio de concepción hacia lo público y la importancia de nuestra participación como ciudadanos en el desarrollo y mejora de nuestro territorio. En este aspecto queda mucho por trabajar y conseguir tanto por parte de las administraciones públicas como por la sociedad civil.

Sería absurdo no reconocer que nos encontramos ante una grave situación de cambio climático, cuyas consecuencias ya podemos apreciar en forma de fenómenos meteorológicos adversos cada vez más frecuentes, desertificación o pérdida de biodiversidad. Sería absurdo no darnos cuenta de que, durante siglos, el ser humano ha estado abusando de los recursos naturales no renovables y que esto puede conducir a un colapso hacia el que nos dirigimos cuesta abajo y sin frenos. Y también sería absurdo no aprovechar los recursos renovables que nos brinda la naturaleza y de los que disponemos de forma totalmente gratuita en nuestro territorio, como son las energías solar y eólica.

Conscientes de todo ello, con la finalidad de reducir las emisiones de los gases con efecto invernadero, recientemente se ha aprobado el Plan Nacional Integrado de Energía y Clima (PNIEC), según el cual en el año 2030 el 74% de la energía producida debe proceder de fuentes renovables, y en 2050 el sistema eléctrico debe ser 100% renovable.

Para alcanzar estos objetivos y facilitar un marco normativo que permita impulsar las energías renovables, el Gobierno Valenciano aprobó el Decreto-Ley 14/2020. Sin embargo, esta norma no ha hecho más que abrir las puertas a la presentación de centenares de proyectos de macroplantas fotovoltaicas que pretenden instalarse principalmente en zonas del interior de la Comunidad Valenciana, donde el suelo es más barato y hay menor oposición social al tratarse de lugares remotos y despoblados, pero que al mismo tiempo albergan los paisajes más singulares y una riquísima biodiversidad. Centenares de proyectos que, ahora mismo, tienen colapsada a la Administración.

Es claro que el Decreto-Ley 14/2020 no tiene un efecto de conservación

Macroproyectos de energías renovables: ¿Es esto lo que queremos?

La Canal Verde

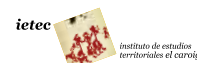
del medio natural. Sin ir más lejos, pese a que establece que se procurará construir las centrales fotovoltaicas en suelos urbanizados sobre envoltantes de las edificaciones, cubiertas y techos, la realidad es bien distinta puesto que esto no se cumple en ninguno de los macroproyectos presentados. Además, este Decreto-Ley permite la instalación de estas macroplantas en espacios naturales protegidos, tales como montes de utilidad pública, hábitats protegidos y amplias zonas que forman parte de la Red Natura 2000, las cuales deben conservarse para cumplir con la normativa europea. Por lo que se ve, estos territorios sólo gozan de protección sobre el papel, pero no a efectos prácticos.

Una de las principales ventajas de las energías renovables es que pueden producirse en el mismo lugar donde van a ser consumidas, por ejemplo, en nuestros propios tejados, y esto nos permitiría ser mucho más independientes de las empresas eléctricas con gran ánimo de lucro. En cambio, el planteamiento de los macroproyectos está favoreciendo un movimiento especulativo de forma que inversores en su mayoría extranjeros, que nunca pisarán nuestros territorios,

pretenden obtener el máximo beneficio sin importarles las afecciones a la economía local, al paisaje o a la biodiversidad. ¿Qué ocurrirá con el turismo rural cuando los paisajes se llenen de macroplantas solares y parques eólicos? ¿Nos hemos olvidado de que cada vez es más necesario que podamos disponer de nuestros propios recursos alimenticios, como se ha puesto de manifiesto en la reciente crisis vivida con la pandemia, y de que el consumo de productos de proximidad también es una herramienta para frenar el cambio climático? ¿Cómo evolucionará el ecosistema cuando se haya desestabilizado al perderse hábitats y poblaciones locales de algunas especies? Con esta filosofía tampoco se está respetando el principio de proximidad, puesto que la energía se va a producir en las zonas de interior y tendrá que ser transportada allá donde vaya a ser consumida, mayoritariamente en zonas costeras mucho más pobladas e industrializadas. Esto conllevará pérdidas muy importantes de energía en el transporte, así como un enorme impacto añadido al ser necesarios nuevos tendidos eléctricos.

Incluso en la propia Administración se ha generalizado la idea de que los campos de cultivo son terrenos antropizados y que los cultivos abandonados son terrenos perdidos que no tienen utilidad, y que por tanto son aptos para la instalación de macroplantas fotovoltaicas. Nada más lejos de la realidad, pues estos territorios son un importante reservorio de biodiversidad y de ellos dependen algunas especies que tenemos la responsabilidad de conservar. El caso más flagrante es el de las aves esteparias, que viven en mosaicos de cultivos de secano y terrenos yermos y que están tremendamente amenazadas, cuyo hábitat se pretende reducir a la mínima expresión en el vecino Valle de Ayora

11

Paulo Freire
INSTITUTO

Associació de Persones
Adultes Participants
CPFPA FRANCESC BOSCH I MORATA

Mantras

instalando un sinfín de macroplantas fotovoltaicas.

Desde la *Plataforma La Canal Verde* denunciarnos lo que está ocurriendo en dos municipios de la Canal de Navarrés: Bolbaite y Chella. En el año 2013, cuando todavía no se oía hablar del boom de las renovables, se autorizó la instalación de una planta fotovoltaica de 40 MW de potencia en el término municipal de Bolbaite lindando con el de Chella y una subestación transformadora en Chella, muy cerca de la población. A pesar de haberse seguido los trámites de exposición pública obligados por la normativa, se llevó a cabo con una desinformación absoluta o con verdades a medias de cara a la población e incluso a los propietarios de los terrenos afectados por el proyecto. Siguiendo con esta desinformación, el pasado año entre los ciudadanos de Chella fue corriendo la voz de que se barajaba otro proyecto de casi 50 MW de potencia en su término municipal, colindante con el anterior. De esta manera, una misma empresa con diferentes nombres es la promotora de ambos

proyectos, que no son más que un único proyecto fragmentado de tal forma que ninguno de ellos supere los 50 MW, con lo que se elude el trámite a través del Ministerio puesto que la competencia de los proyectos inferiores a esa magnitud recae en la Generalitat Valenciana. Por otro lado, ambas macroplantas se ubican en la zona de especial protección para las aves (ZEPA) Sierra de Martés-Muela de Cortes, espacio que forma parte de la Red Natura 2000, pero como ya se ha dicho la normativa valenciana considera compatibles estas instalaciones en amplias áreas de las ZEPAs. Con ello se destruirán cerca de 300 hectáreas de un territorio necesario para la nidificación y/o alimentación de especies presentes en la zona que se consideran prioritarias para esta ZEPA, como la culebrera europea (*Circaetus gallicus*), el águila calzada (*Hieraaetus pennatus*), la curruca rabilarga (*Sylvia undata*), la cogujada montesina (*Galerida theklae*) o la totovía (*Lullula arborea*), y de otras muchas que de una u otra forma contribuyen a mantener el equilibrio del ecosistema. Por otro

lado, la ya autorizada macroplanta de Bolbaite se localiza completamente sobre suelos de interés para la recarga de acuíferos, por lo que no cumpliría con uno de los criterios exigidos por el Decreto-Ley 14/2020 y a día de hoy probablemente no sería autorizable. Sin embargo, este proyecto va adelante.

Creemos que todavía estamos a tiempo de no continuar alimentando este despropósito, de apostar por el autoconsumo o por las comunidades energéticas locales para que la energía se genere allí donde va a ser consumida, y sobre todo de cambiar profundamente la mentalidad a nivel social: ¿realmente necesitamos enfocarnos hacia un consumo ilimitado de energía eléctrica, o podemos dirigir una parte de nuestros esfuerzos hacia una política de ahorro energético? Cuando no nos queden hermosos paisajes de los que disfrutar, animales silvestres que observar ni terrenos que cultivar, tal vez nos demos cuenta de lo que pudimos, pero no quisimos evitar. Pero, con seguridad, ya será demasiado tarde. **Energías renovables sí, pero no así.**

Poc o gens es va tractar de la “parla enguerina” en un programa de la televisió valenciana À Punt, que va visitar Énguera (15/9/2021), només els segons que el presentador va deixar al cronista oficial, Vicente M. Sanz, qui va poder comentar que és “de base castellanoaragonesa con elementos de valenciano”, amb exemples com *naranjero* (‘naranjo’) o *garrofera* (‘algarrobo’). És que el parlar de la Canal ja no té interès mediàtic? Vull pensar que no s’hi dedica més espai televisiu per desconèixerment del tresor enguerí, perquè realment els parlars de la comarca valenciana de la Canal de Navarrés constitueixen “el dialecto de transición más importante de toda la frontera lingüística del Reino de Valencia”, segons M. Sanchis Guarner.

Entre totes les peculiaritats del parlar d’Énguera, potser la que més crida l’atenció és que compta amb una extensa producció literària escrita en enguerí, obres de teatre sobretot, d’una etapa antiga 1940-1960 (Pepe Ciges, Emilio Granero, Fernando Palop, Miguel Ciges, Sebastián Pérez i Jaime Barberán) i una altra més moderna (Matías Aparicio, M. Amparo Garrigós, J. Antonio Palop, M. Ángel Poveda, Santiago Aparicio). La Fundación La Sierra, molt encertadament, s’encarrega de fer-ne difusió (virtual i en format de llibres).

En este escrit, l’oportunitat que em brinda el IETEC va en la línia dels seus objectius: defensar el patrimoni lingüístic, coordinar entitats (com les universitats) i confegir una imatge de comarca. De fet, el nostre objectiu principal és referir només uns apunts sobre l’ingent treball que realitza el professor canadenc d’origen armeni, Joseph Gulsoy, nomenat fill adoptiu d’Énguera (16-11-2013), del qual el seu *Vocabulario de Enguera y la Canal de Navarrés* constituirà probablement el punt àlgid dels estudis dels “altres parlars valencians”, el castellano-aragonés-murcià nostrat.

Efectivament, amb 96 anys, el professor Gulsoy ha redactat ja tot el diccionari de la Canal i en estos moments es troba en procés de revisió i de perfilar l’estructura final que tindrà la imminent publicació, que anirà a càrrec de l’Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL). La nostra participació ha estat de plena col·laboració: a hores d’ara realitzem una transcripció i edició d’algunes fonts enguerines dels autors citats, que formaran part d’un annex com a exemple de l’objecte d’estudi, el parlar d’Énguera i de la Canal de Navarrés.

Gulsoy (Ordu, 15 d’agost de 1925), orientat pel seu mestre Joan Coromines, visita València en 1957 (on va conèixer la que seria la seua dona Hildegard,

Joseph Gulsoy i l’imminent ‘Vocabulario de Enguera y La Canal de Navarrés’

Vicent F. Garcia Perales
Universitat CEU Cardenal
Herrera

DEP) per aprendre valencià i fer una tesi sobre el xatívi J. Sanelo, que l’legirà en 1961. L’any següent visita la Canal de Navarrés, orientat per Coromines novament per tal d’estudiar la parla peculiar de la comarca, on tornarà durant tota una dècada. Tot i haver publicat alguns opuscles, va deixar la investigació per dedicar-se a redactar el DECat amb Coromines. Però les darreres dècades ha promès acabar el treball definitiu sobre l’estudi de la Canal, que culminarà amb el *Vocabulario* que comentem.

Antecedents

No voldríem ser exhaustius a l’hora de situar el tema, perquè la bibliografia sobre els parlars de la Canal és força extensa (J. Gulsoy, M. Sanchis Guarner, B. Marínez, P. Garzón, V. Garcia Perales, E. Casanova, entre altres), però sí que voldríem contextualitzar la idiosincràsia de la llengua d’esta comarca valenciana, que com bé deia Vicente Sanz és una parla mixta de base aragonesa, castellana i valenciana alhora. De fet, els autors divergeixen en l’element lingüístic “bàsic” d’esto parlar: per a HADWIGER, la Canal parlava originàriament valencià de tal manera que, quan posteriorment s’hi introduí el castellà, acabà com un “dialecte mixt” i anà castellanitzant-se; per a M. PIDAL, J. GULSOY i GARZÓN, són parlars de base aragonesa. Per a E. CASANOVA és “castellano-aragonés, también llamado churro”. Este autor agullentí, a qui tant deu la filologia valenciana i els darrers anys els parlars de les comarques castellanoparlants del País Valencià, també diu: “*Particularmente opino como Gulsoy, aunque se ha de tener más en cuenta el papel de la repoblación valenciano-hablante y el contacto con la comarca de La Costera*”.

En este sentit, considerem ja definitiva l’última aportació de Casanova durant les Jornades dels parlars xurros: “El valencià és un component ampli, originari i formador del parlar de la zona, que viu en la fonètica, en la morfosintaxi, en el lèxic i en la fraseologia. No pareix, a primera vista, el més bàsic, però sí el més important a hores d’ara i tal volta de sempre, per a separar el

castellà d’Énguera del d’Aiora, Villena o Almansa”. Ni blanc, ni negre, gris.

En este sentit, els dos principals estudiosos, Gulsoy i Sanchis Guarner (que l’anomenava *anneroenguerino* o *enguerinoannero*), prometeren un estudi conjunt, que mai es va materialitzar, segurament per la distància (Canadà-València), pels compromisos contrets o fins i tot perquè havien tingut mestres i escolles diferents (Coromines i l’Escola de Madrid). De fet, sembla que va ser una coincidència que ambdós tractaren el mateix objecte d’estudi. En l’entrevista de M. Á. Arazo “Diálogo con el profesor Gulsoy” (*Las Provincias*, 24/7/1973), l’erudit canadenc declarava: “*Mi trabajo se centra en el habla de la comarca Enguera-Canal de Navarrés. He de confesar que la obra es una auténtica colaboración con Manuel Sanchis Guarner. Fue una verdadera coincidencia; él había investigado allí con motivo del Atlas lingüístico y recogió una interesante serie de palabras. Yo también lo había hecho, de un modo especial con los vocablos de sibilantes; de manera que decidimos investigar conjuntamente*”. En la mateixa entrevista, també deia: “*Basta decir que en Enguera me ofrecieron la recopilación de 800 vocablos, que habían hecho Jaime Barberán y los hermanos Palop Fillol, y que tenía don Juan García Botella*”.

I així mateix, Jaime Barberán Juan (1914-1989), l’alcalde d’Énguera i amic personal de J. Gulsoy, li dedicava el seu sainet amb este encapçalament: “Al catedrático JOSEPH GULSOY, del Departamento de Español e Italiano de la Universidad canadiense de Toronto, que tantas palabricas, charrás y dicharachos ha sacado de esta y otras obras –fatorias, pasás, comedietas, versicos y otras guierbas–, para documentar con la ancestral parla autóctona lo que será uno de los mejores vocabularios comarcales de España, el que está preparando, en colaboración con D. Manuel Sanchis Guarner, sobre el lenguaje dialectal de ENGUERA Y LA CANAL DE NAVARRÉS” (*Pa sainets Engra u aquí no ha pasau na*, reedició del text de 1951 en la revista *Enguera*, 1977).

Per últim, no puc deixar de citar les paraules que el professor Gulsoy em va dirigir en agost de 2005, (“Tocat pel valencià”, *El País* 16/2/2006): “*Mai vaig tenir temps per a acabar el meu estudi dels parlars d’Énguera i la Canal de Navarrés, i sempre surten uns compromisos. Però hi tornaré abans d’aclucar els ulls*”. I ho ha complit.

Tot plegat fa justícia a les minses paraules del programa d’À Punt i el colofó del periodista a mode de corti-

J. Gulsoy, amb el seu col·laborador Vicent G. Perales a València (desembre de 2005)

Visita de J. Gulsoy a l'AVL, amb Emili Casanova. València (desembre de 2005)

neta abans de donar pas a l'enguerí José Miguel Serrano: "La riqueza del llen-guatge que se va agarrant d'un puesto a un atre". Efectivament, el contacte de la Canal amb Rotglà o Llanera o el meu poble, la Granja, ha estat constant al llarg dels darrers segles, amb famílies mixtes, com és el nostre cas. De fet, ara que hem llegit i transcrit part de la literatura en parla enguerina hem de constatar que ens ve a la ment el nostre avi Salvador *el Rei* i el nostre pare, que, tot i ser de la Granja, quan parlen castellà és com si parlaren enguerí. José Gascón Marín, en *Cosas d'Engra*, "*En ansa de la tacica*" escrivia: "*va salir de ma-drugá / por la Hoya la Caneta, / y sin parar de pensar / en l'ansa de la tacica / a Llanera va llegar; / y ya con la aixá en el brazo, / que acababa de mercar, / m'en va salir al camino, / una rambla va pasar / ande va el agua que sobra / de eixe río de Canals, / y pasando por la Granja, / que es un poblet de pes-car, / en un ratico ya estaba / de Játiva en la Ciudad*".

El Vocabulario de Gulsoy

Com hem anunciat, el nostre objectiu era parlar de l'obra monumental del professor Joseph Gulsoy, que l'any 2022 vorà la llum, amb el títol el *Vocabulario de Enguera y La Canal de Navarrés* (VECN), l'obra inacabada de Joseph Gulsoy, començada als anys seixanta del segle passat i represa en 2013, arran de la II Jornada dels parlars xurros (duta a terme a Énguera). Com hem avançat, treballem en col·laboració constant amb el professor canadenc, un vertader guia en la confecció d'esta obra decisiva per als estudis de filologia valenciana, espanyola i romànica en general.

Tenim tres articles que s'ocupen específicament de la descripció del que serà el VECN: Gulsoy (2014), "La elaboración del Vocabulario de Enguera i La Canal de Navarrés" (Actes II Jornades, Enguera 2013). Gulsoy (2017), "Aportacions del *Vocabulario de Enguera y La Canal de Navarrés* als estudis del lèxic valencià i xurro" (*Revista de Filologia Valenciana*). García Perales (2017), "El Vocabulario

de Enguera y la Canal de Navarrés de Joseph Gulsoy: un projecte en marxa" (Actes III Jornada, el Villar 2016). Estes tres aportacions donen llum sobre la importància del VECN i tracen a grans trets l'estructura i els continguts del recull, amb els canvis lleugers que ha experimentat l'última dècada. D'altra banda, relacionat amb el VECN, per a la I Jornada dels parlars xurros Gulsoy ja havia escrit (2010), "Los rasgos más notables del habla de Enguera y de Anna" (Actes I Jornada, València 2008). Així mateix, en 2105 publicà "El origen del enguerino cospín/gospín" (Caroig, 3) i en 2016, "El problema de l'etimologia de xafardejar, xafarder, xafarderia" (Miscel·lània d'homenatge a J. Martí Castell), ambdós opuscles, basats en el VECN igualment, una mostra més de la utilitat del *Vocabulario*.

Per tant, l'obra del VECN és molt esperada i, insistim, importantíssima per a la Filologia Hispànica: s'hi inclouen mots recollits en fonts escrites i fonts orals, antigues i modernes; s'hi esmenten els orígens castellanoaragonesos o

valencians dels mots i expressions, així com també les etimologies (a pesar que en alguns casos no ha estat fàcil ni conclouent per a l'autor, tot i la preparació com a deixeble de Joan Coromines que és el professor Gulsoy).

Concretament el VECN beu de fonts directes com són les incursions de Gulsoy per la comarca de la Canal de Navarrés (1965-1970) o el manuscrit del *Vocabulario enguerino* de Jaime Barberán (1934). Precisament Barberán és l'impulsor principal de les dos publicacions escrites fonamentals per a la difusió de l'enguerí: *A Nuestros Jóvenes* (circular mensual del Centre Parroquial dels Jovens d'Acció Catòlica d'Énguera, números 1-159, de jul. 1944 a agost 1958; i *Enguera*, revista anual, publicada per l'Ajuntament de la Villa d'Énguera des de 1958. Altres fonts més modernes han estat les publicacions de S. Aparicio i E. Martí, *El léxico de Anna* (1989); E. Martí, *El hablar de Anna* (2005); J. L. Ponce, *Ensayo sobre la Filología Chellina* (2008, 2013); J. A. García López, *Así charramos. Léxico de Quesa* (1996); Matías Aparicio, *Palabras enguerinas* (2012); M. A. Garrigós *Léxico de la parla enguerina* (2017), entre altres, i també no podien faltar-hi els treballs de Nati Nebot (zona castellanoparlant), I. Alba (Ludiente), M. Torreblanca (Villena), A. Briz (Requena), E. Gargallo (Ademús), actes de les Jornades dels parlars xurros (Ed. Denes: València 2010, Énguera 2014, el Villar 2017), les obres de la Fundación La Sierra, etc.

En definitiva, una obra, el *Vocabulario de Enguera y La Canal de Navarrés*, que resultarà imprescindible per a qualsevol estudiós de la filologia tant valenciana, com castellana, aragonesa o romànica, per entendre gran part dels fenòmens que es produeixen en la cruïlla de llengües de les zones de frontera. Gràcies, Professor Joseph Gulsoy, per la confiança i enhorabona de bestreta per l'aportació més gran als "altres parlars valencians".

ANNEX: APORTACIONS FINALS

Carta de J. Gulsoy a M. Sanchis Guarner (Toronto, 2/10/1962)

"Després de l'enquesta de Fanzara, el professor Corominas va suggerir que anara a Engra i a la seua rodalia per a determinar la vitalitat del fenomen. A Engra he trobat molt poc d'això: un vell de 92 anys pronunciava la -s- sonora en algunes paraules, i el guarda municipal deia camiza, Jozé, etc. A Engra em van dir qu'el lloc on deien coses antigues i molt rares era a Anna i em citen llosa i llusir, amb s sonora. En efecte, a Anna

29 de febrero

vaig notar el fenomen per tot arreu: fins i tot els jóvens tenien la s sonora. Allà vaig fer gravats també. Alguns vells, sobre[tot] el ex-secretari del poble, us recorden molt bé i parlants de vós amb emoció"

Carta de R. Menéndez Pidal a M. Sanchis Guarner (Madrid, 16/11/1949)

"Lo que más deseo es que V. haga su proyectado estudio sobre el habla de Énguera [sic], que hace medio siglo me propuso. Era mi compañero de excursiones serranas el comandante Ibáñez Marín* (el que después murió en Melilla, escritor militar) que tenía familia en Enguera, y me dio las primeras noticias de las curiosidades dialectales de allí"

*José Ibáñez Marín (Énguera 1868 – Melilla 1909). *Es va casar amb Carmen Gallardo (1892), íntima*

amiga de la dona de R. Menéndez Pidal, María Goyri (les dos primeres dones universitàries de la història). Els dos matrimonis passaven l'estiu junts i feien excursions per la Serra de Guadarrama.

Martí Gadea, J. (1891): "Jerga de la Canal de Navarrés", dins *Encisam de totes herbes*, València, p. 635-643. [MGadea va ser capellà d'Anna]

"Com á cosa orichinal y la mes chocant del nostre antic reyne, intercalem asi este curt Vocabulari, que creem mos agrairán els lectors. Y á propòsit d'asó; els agneros, que son els més sobresalients de tota la Canal en eixa xerga, supónen qu'anant el Nostre Señor repartint les llengües p'el mon, y havéntselí acabat totes al aplegar á la Punta d'Agna, els digué á élls: -Vosotros hablad como querais. Y per aixó parlen tan sarabatá" •

La comarca de La Canal de Navarrés está conformada por ocho municipios y tiene suficiente entidad en sí misma, pero no es menos cierto que todos sus extremos se enlazan — como brazos, manos y dedos extendidos— con un gran número de poblaciones, en base a afinidades (culturales, históricas, de relieve, flora, fauna o hidrología) y a intereses a la hora de compartir servicios. Ello nos permite hablar de una comarca con características propias y con múltiples y sutiles gradaciones en todas sus vertientes: norte, sur, este y oeste. Este hecho se manifiesta en las numerosas asociaciones, entidades, proyectos y planes territoriales en los que estos ocho municipios están integrados. Apreciamos (Cuadro 1)

Una mirada apreciativa al territorio: la Canal de Navarrés

Liduvina Calatayud Cros
Mediación en conflictos socioambientales

una interesante interacción con pueblos de las comarcas de La Costera, La Hoya de Buñol-Chiva, El Valle de Ayora-Cofrentes, La Ribera y Utiel-Requena; incluso con otras tan “aparentemente lejanas” como La Safor, La Marina Alta, La Marina Baixa, L’Alcoià, El Comtat y La Vall d’Albaida.

Una vez ubicado el territorio desde esta amplia perspectiva, cabe explicar en qué consiste aplicar una mirada apreciativa. Es aquella que se configura desde el aprecio y la valoración del territorio, y es la que nos dará pie a construir escenarios de futuro desde la co-construcción, con la creatividad e innovación tan necesarias en estos tiempos. El primer interrogante que surge es: ¿cómo ofrecer una mirada del territorio sin perder la visión del conjunto? Al hilo de esta pregunta, la escritora Chantal Maillard¹, dice lo siguiente:

La dialéctica era, en la Grecia clásica, el método con el que se pretendía llegar mediante la palabra (dia-logos) a conclusiones lógicas y convincentes.

La palabra “discusión” proviene del verbo discutere, que significa sacudir algo y separarlo en distintos fragmentos para poder examinarlo. Así es como entendía Leibniz el análisis racional: separar algo en sus distintas partes para así comprenderlo y luego volver a unir las piezas [...]

La palabra “debate”, en cambio, proviene del verbo battuer, que significa golpear, por lo que un debate es un combate. Nada que ver, por tanto, con la racionalidad.

Y si cuando el diálogo se transforma en discusión, y el objeto en cuestión —en este caso, el cuerpo social— se pone sobre la mesa, lo que tenemos es un cadáver del que se nos entrega el resultado de la autopsia; cuando la discusión se convierte en debate, lo que tenemos es la jauría disputándose los miembros del cadáver. Ni lo uno ni lo otro resulta evidentemente útil para la vida del organismo múltiple y plural de las sociedades actuales.

Así pues, recuperemos la dialéctica, intentemos ser útiles, construyamos una mirada que no descuartice el territorio ni pretenda diseccionarlo; para ello tendremos que mantener vivos y en plena interacción la historia, la cultura, el patrimonio, etc., y recrearlo desde el respeto; ahí centraremos el enfoque apreciativo escogido para el artículo. Parafraseando el editorial de la revista Caroig 7, (2017), tenemos “una nostalgia de futuro que trata de elevarse sobre las espaldas

Mancomunidades	Agrupaciones, Pactos territoriales	Propuestas en curso en las que municipios de la Canal de Navarrés están integrados
La Mancomunidad de la Canal de Navarrés: Anna, Chella, Bolbaite, Navarrés, Quesa, Bicorp, Estubeny.	Asociación para el desarrollo sostenible: Caroig-Xúquer-Serra Grossa. Forman parte los ocho municipios de la Canal de Navarrés y los municipios de La Costera, Ribera Alta y Ribera Baixa.	Propuesta Parque Natural: Macizo del Caroig-Muela de Cortes. Se extiende entre el Valle de Ayora, la Canal de Navarrés, la Costera, la Hoya de Buñol y las comarcas de Utiel-Requena y La Ribera. Implica a los municipios de Cofrentes, Jalance, Jarafuel, Teresa de Cofrentes, Ayora, Enguera, Anna, Chella, Bolbaite, Navarrés, Quesa, Bicorp, Millares y Cortes de Pallás. Fuente: ADENE.
Mancomunidad de la Costera, a la que pertenece Enguera	Pacte Costera Canal. Plan Avalem territorio. Lo componen 25 municipios. Los municipios de la Canal de Navarrés -excepto Millares- y los municipios de la comarca de la Costera.	Parque cultural para el territorio del Caroig-Xúquer: Navarrés, Bolbaite, Quesa, Bicorp, Millares, Tous y Dos Aguas.
Mancomunidad Intermunicipal de la Hoya de Buñol-Chiva, a la que pertenece Millares.	Plan de Acción Territorial de las comarcas centrales. Comprende 185 municipios. Comprende los municipios de las comarcas de la Safor, la Marina Alta, la Marina Baixa, la Canal de Navarrés, l’Alcoià, el Comtat, la Costera y la Vall d’Albaida.	
	La Canal territorio turístico: Estubeny, Anna, Chella, Bolbaite, Navarrés, Quesa, Bicorp, Millares.	

Cuadro 1. Comarca de la Canal de Navarrés (Enguera, Anna, Chella, Bolbaite, Navarrés, Quesa, Bicorp, Millares) y sus interacciones. Elaboración propia. Septiembre 2021.

¹ Chantal Maillard es escritora. Este texto es parte de un artículo publicado en el País, en la sección Tribuna, el 19 de octubre de 2019, con el título: *Hobbes no conocía a los lobos. La política no debería ser la defensa de los intereses personales, sino el cuidado del hábitat.*

de nuestros antepasados y descubrir nuevos horizontes posibles y, con los antiguos saberes, construir nuevas posibilidades, inéditas y viables, para los territorios naturales y rurales”. Nuestro punto de partida será pues la incuestionable importancia del mundo agroforestal. A partir de él construiremos ese conjunto.

Por tanto, resulta relevante una segunda pregunta: ¿en qué elementos habría que apoyarse para proporcionar esta mirada apreciativa? Para construir dialéctica, el *dia-logos* del que nos hablaba Chantal Maillard, presentamos esta selección de elementos con los que comenzar: el estudio de las potencialidades, la experimentación intergeneracional, la búsqueda de una complementariedad perdida y la aplicación de buenas prácticas. Quisiera, llegados aquí, proponer la custodia del territorio, en adelante CdT, como un instrumento que nos puede servir de elemento aglutinador.

¿Por qué la custodia del territorio? Una de las razones está en las características propias de este instrumento; otra, en el acumulado del que disponemos en este campo, aunque no con esta denominación; también, porque podemos presentar ejemplos inspiradores; y, por último, por la gran cantidad de estudios ya realizados en sintonía con ello.

La custodia del territorio (del latín *custodia-custodiae*, cuyo significado es guardar, conservar, respetar, cuidar) se nos presenta como un “conjunto de estrategias e instrumentos que pretenden implicar a los propietarios y usuarios del territorio en la conservación y el buen uso de los valores y los recursos naturales, culturales y paisajísticos. Para lograrlo promueve acuerdos y mecanismos de colaboración continua entre propietarios, entidades de custodia y otros agentes públicos y privados”²

La suscripción de Acuerdos de CdT es una práctica cada vez más usual a nivel europeo y que afecta a una parte importante de territorios. Sin embargo, no es ampliamente conocida en nuestra zona, probablemente porque no se ha valorado suficientemente su potencialidad y porque, quizás, se la tiene asociada con la conservación de valores únicos, muy singulares, como endemismos o especies en extinción, mientras que aquí contamos con un “monte” que, de tan común, no creemos que merezca

Interior

de un plan de conservación. ¿Y si no fuera un elemento singular el digno de conservar, sino que lo fuera este especial conjunto- mosaico?

¿Qué podemos decir de la singularidad de este monte antropizado que conjuga riqueza forestal y cultivos de secano?, ¿qué de sus humildes “casicas” que permiten acogedoras y sombreadas estancias?, ¿qué de su amplia y extensa red de aljibes?, ¿qué de sus itinerarios de corrales semidestruidos pero en los que es fácil apreciar la calidad de su construcción en piedra seca?, ¿qué de sus numerosos senderos conservados *a trancas y barrancas*? En definitiva, ¿cómo no valorar esta amplia presencia humana combinada

con albergues de pequeños animales y amplia biodiversidad?

A lo anteriormente dicho cabría añadir la particular composición de la propiedad de estos terrenos agroforestales. ¿Cuántos pequeños propietarios están implicados en este conjunto? Difícilmente encontraremos ejemplos similares: miles y miles de pequeños propietarios y propietarias involucrados en este mantenimiento básico. Un extenso territorio con la mayor parte de su población contribuyendo, durante décadas, en ser despensa y acopio de aguas subterráneas, biodiversidad, haciendo de escudo a la erosión y ofreciendo, desinteresadamente, importantes servicios ecosistémicos.

² Más información sobre la plataforma de custodia de territorio se puede consultar en la WEB de la Plataforma de Custodia de Territorio. <https://www.custodia-territorio.es/>

Pensemos que revalorizar e incentivar las tareas imprescindibles de la conservación y restauración agroforestal significaría un necesario boomerang para estas pequeñas propiedades en las que no se han llevado a cabo grandes actividades extractivas —en medio de un mundo básicamente extractivo—.

Cuánta custodia de territorio hecha sin alharaca alguna, cuántos acuerdos, en su mayoría verbales, que responden a las modalidades reconocidas como CdT acuerdos de cesión de uso por tiempo limitado o en precario, contratos de arrendamiento, derechos reales de aprovechamiento parcial o derechos reales de usufructo, pero sin ser reconocidos como tales y, por lo tanto, sin un buen aprovechamiento de lo que estas experiencias suponen

de aprendizaje y posibilidad de ser replicadas. Todos ellos ejemplos inspiradores.

Sin ánimo de exhaustividad, mostramos dos experiencias de buenas prácticas (BBPP) que pueden considerarse en especial sintonía con lo aquí expuesto. La primera está siendo llevada a cabo por una entidad de CdT denominada AMMA-Almijara, en Málaga. Cuenta con un equipo de mediación y asesoramiento en custodia de territorio que ha realizado un trabajo excelente construyendo un mapa de potencialidades en su territorio como punto de partida para futuras acciones. Puede considerarse que esta experiencia, adecuada a las características propias de nuestra zona, puede abrir un camino con interesantísimas perspectivas de futuro³.

Y una segunda experiencia que queremos mencionar es el trabajo de la entidad de custodia *Bioterreta*. Nace como una iniciativa emprendedora, en la Poble del Duc, “de gestión común que pretende aportar soluciones al creciente problema de tierras baldías y recuperación de parcelas agrícolas en vías de abandono. Desarrolla su actividad en base a tres enfoques integrados, que son los que definen las líneas de actuación de trabajo; agroecología, economía circular y custodia agraria”⁴.

Por último, destacar que para iniciar un trabajo similar en nuestra zona no partimos de cero. Hay mucho realizado ya. Esta revista, de hecho, tiene interesantísimas aportaciones que están en perfecta sintonía con esta propuesta. Artículos que hacen importantes contribuciones a las potencialidades del territorio en su vertiente agrícola, agroforestal, turística, de servicios ecosistémicos, cultural, y patrimonial.

Para concluir, cabe considerar que nos encontramos en un interesante lugar. Sólo precisamos plantearnos un plan integral de custodia de territorio capaz de aprovechar lo ya existente, sistematizar experiencias, complementar recursos y proyectar esa *nostalgia de futuro* que mencionábamos al inicio del artículo. Y quizás con ello contribuyamos a implicar a las personas oriundas de la zona, particularmente a las que formaron parte de la denominada “huida ilustrada”: mujeres en búsqueda de oportunidades en entornos menos masculinizados que acabaron trabajando fuera de sus municipios de origen; probablemente también sean propietarias de terrenos agroforestales con potencial de ser custodiado. Quizás propiciar un amplio plan de CdT nos permita conciliar intereses, objetivos y sueños entre las personas que habitan el territorio, las que todavía mantienen vínculos y todas aquellas que quieren formar parte de él.

Naturales	Patrimoniales	Turísticos	Agropecuarios	Interés en la recuperación de terrenos
Fauna y flora destacables por su singularidad, densidad o fragilidad; geología destacable; hidrografía, y zonas de interés propias o colindantes dentro de espacios protegidos (ZEPAS, LIC's)	Yacimientos arqueológicos o asentamientos antiguos. Edificaciones singulares con valor artístico o histórico y etnográfico/antropológico. Y todos los elementos tangibles, o no, que describan los pueblos, sus habitantes y su cultura.	Valores paisajísticos y elementos como por ejemplo vías verdes, senderos deportivos, miradores, campings, alojamientos turísticos, etc.	Usos ganaderos y agrícolas desde un punto de vista no invasivo y con alto componente ecológico.	Áreas deterioradas o degradadas que, aunque no posean valores naturales destacables, se quieran recuperar para volver a conseguir su equilibrio ecológico.

Cuadro 2. Mapa de potencialidades, confeccionado por AMMA-Almijara, aplicando los siguientes valores. Fuente: WEB AMMA-Almijara

³ AMMA –Almijara y el equipo de mediación y asesoramiento en custodia de territorio dispone de una WEB muy pedagógica en el que detalla su trabajo. Puede consultarse en <http://www.turismo-sostenible.org/custodia-del-territorio/equipo-de-mediacion-y-asesoramiento-en-custodia-del-territorio-emaadt/>

⁴ Información sobre la iniciativa de CdT de Bioterreta puede consultarse en <https://bioterreta.com/bioterreta/>

⁵ Sin ánimo de agotar los ejemplos y sin pretensión de excluir a los no mencionados, referenciamos, por su particular sintonía con este escrito, los siguientes artículos de números anteriores de la revista Caroig: Castellano Castillo, J.J. (2014). La piedra en seco en la vertiente sur del Macizo del Caroig. Caroig (1) 5-7; Martínez Bausá, J. (2014). La agricultura en la Canal de Navarrés para el próximo lustro, la necesaria alianza entre producir alimentos de calidad y cuidar el medio ambiente; el caso del aceite de oliva. Caroig (2) 7-9; López Lluch, D.B. (2015). Reflexiones en torno a la agricultura como motor de desarrollo sostenible en la Canal de Navarrés. Caroig (3) 4-6; Bolinches Abad, M. (2015). Comunidades vegetales del Macizo del Caroig. Caroig (4) 3-5; Serrano Gandía, J.F. (2015). Arquitectura y patrimonio en la Canal de Navarrés. Caroig (4) 18-19; Pérez Ledo, P. (2016). València –turismo, nous temps i noves realitats a la gestió pública valenciana. Algunes propostes per a la zona del Caroig. Caroig (6) 7-20; Arnal, C. (2017). Protecció del Caroig. Caroig (8) 6-8; Matamoros de Villa, C. (2017). Un parque cultural para el territorio del Caroig-Xúquer. Caroig (8) 3-5; Sanchis Guillén, J. (2017). El paisaje de Enguera y sus recursos paisajísticos. Caroig (8) 17-19; Poquet Sanchiz, F. (2018). El macizo del Caroig. Caroig (9) 7-9; Cháfer Nacher, M. / Josep Roselló Oltra, J. (2019). Sembrant biodiversitat al camp valencià. El cas de la Canal de Navarrés. Caroig (11) 17-19; Piqueras Juan, J. / aparici, guadas, p. (2019). Nous temps y nous reptes per a la canal de Navarrés: el canvi climàtic i les nostres comunitats. Caroig (12) 3-5; Nebot Cerdà, J.R. (2020). El massís del Caroig: d'espai a conservar a "productor de natura Caroig (13) 3-5; Almerich Iborra, J.M. (2020). Els camins de muntanya al massís del Caroig. Caroig (13) 13-15.

Cerro Lucena es un *oppidum* ibérico fundado en el s. IV a. C. que permanece habitado hasta mediados del s. I a. C. En la actualidad es el uno de los tres yacimientos excavados de cronología ibérica en la comarca de la Canal de Navarrés.

Las excavaciones realizadas entre 2003 y 2010, con una extensión de unos 500m² y un total de 26 departamentos, ha aportado un volumen de información considerable que ha permitido iniciar el estudio de la cultura ibérica en la Canal de Navarrés.

Entre los materiales arqueológicos recuperados ha habido varios conjuntos que llaman poderosamente la atención por sus aportaciones al conocimiento de la sociedad y economía ibérica. Entre ellos las ánforas importadas, la mayoría de ellas de procedencia extrapeninsular.

Si ya conocíamos el comercio de objetos de origen griego en el término de Enguera gracias a la excavación de la necrópolis ibérica de Los Campos de Gimeno y a la vinculación de parte del ajuar de una sepultura, UE 1002, al universo ritual del consumo del vino. Con la publicación de parte de los resultados de la excavación de Cerro Lucena podemos constatar el comercio del vino de origen extrapeninsular gracias a los contenedores en los que se transportaban entre los s. III y I a.C. Las ánforas no solo son contenedores de productos de lujo cuando se trata de importaciones si no que son la garantía de su origen y por tanto de la calidad de su contenido.

En Cerro Lucena se contabilizan 46 fragmentos de ánforas importadas que pertenecen a un mínimo de 21 individuos.

Conocemos tres grandes núcleos alfareros donde se fabrican las ánforas itálicas vinarias para la exportación: el frente marítimo de la Toscana; la Campania y el sur del Lacio y la costa Adriática.

Las ánforas conocidas tradicionalmente como grecoitálicas son el único tipo fabricado en estas zonas hasta finales del s. II a C., momento en el que comienzan a fabricarse los tipos Dressel 1 y Lamb 2, que son originarias y producidas en Campania y Sicilia (Vandermersch, 1995, 78). Es un fenómeno curioso ya que la sustitución de la grecoitálica además de un cambio en la forma del envase supone una especialización regional, en las costas del Tirreno se fabricarán las ánforas Dressel 1 y en las del Adriático las Lamb 2 (Tchernia, 1986, 54 y Pascual y Ribera, 2013, 236).

Su cronología oscila entre los ejemplares más antiguos, variante MGS

El vino viene y va. Las importaciones de vino en el *oppidum* de Cerro Lucena, Enguera

Juan José
Castellano Castillo
*Arqueólogo municipal del
Ayuntamiento de Enguera*

V o grecoitálica antigua, producida entre el 350 y el 250 a. C en Sicilia y la Magna Grecia (Vandermersch, 1995, 78). Hasta las evolucionadas o MGS VI manufacturadas en la Campania, el área adriática e Italia central (Vandermersch, 1995, 83-86) durante el periodo comprendido entre 175-100 a. C. (Empereur y Hesnard, 1987, 28; Pascual y Ribera, 2013 244).

En Cerro Lucena se han contabilizado dos bordes de ánforas grecoitálicas evolucionadas (Fig. 1.1). También contamos con un fragmento de asa sobre la que se conserva un sello en el interior de una cartela cuadrangular, con los bordes redondeados, que contiene en relieve lo que parece ser un antropónimo en genitivo singular. En su parte central no se ha conservado un estampado nítido, siendo dudosa su identificación ΦΙΑ[---]ΟΥ debido a las dimensiones del espacio en el que no se identifican las letras que lo debieron ocupar. A la vista del estado de conservación de la impronta podemos proponer, por similitud a otros sellos localizados en la Península Ibérica, la lectura *filippou* (ΦΙΛΙΠΠΟΥ), pero siempre con las debidas cautelas considerando la parcialidad de los caracteres conservados y su estado (Fig. 1.3). En el supuesto que la identificación sea la correcta en la bibliografía se constata la presencia de la estampilla ΦΙΛΙΠΠΟΥ en el yacimiento de Mas Castellar, Pontós, Gerona sobre el asa de un ánfora grecoitálica (García Sánchez, 1997, 263). Otro paralelo lo podríamos encontrar en un sello incompleto localizado en un vertedero del s. II a. C. en la muralla sur de la necrópolis ampuritana (García Sánchez, 1997, 263; Almagro, 1952, 46). La marca se documenta en Campania y Sicilia: Ischia, Erice y Segesta, sobre ánforas grecoitálicas del tipo MGS VI; fechándose en el s. III a. C (Garozzo, 2006, 723).

Las ánforas Dressel 1 suponen una evolución del tipo de la grecoitálica, fechándose los ejemplares más antiguos de la variante Dressel 1A a partir del

130 a. C. (Pascual y Ribera, 2013, 249; Empereur y Hesnard, 1987, 31), en las oficinas de la costa tirrénica. En este momento los centros productores se multiplican convirtiéndose en occidente uno de los fósiles guía más importantes a la hora de fechar yacimientos de época republicana (Tchernia, 1986, 45; Empereur y Hesnard, 1987, 30; Pascual y Ribera, 2013, 248).

El subtipo A presenta innumerables variantes lo que Pascual y Ribera llegan a calificar como: "...*harían de esta forma más un grupo amplio que un tipo bien definido.*" (2013, 249). Perdura hasta época augustea. En Cerro Lucena se contabilizan tres campanas (Fig. 1.5) y una no campana (Fig. 1.6).

El subtipo B es de mayor tamaño que el A. Aparece a finales del s. II a. C., tiene un pico de producción hacia la mitad del s. I a. C. En Cerro Lucena hay una de factura campana (Fig. 1.7).

El subtipo C de perfil más estilizado que los dos anteriores tiene una fecha de inicio de producción similar a la de la Dressel 1B, finales del s. II a. C. Es el subtipo menos fabricado. En Cerro Lucena se recuperó un fragmento de ánfora itálica, pero no campana que clasificamos como Dressel 1B o 1C.

Hay siete fragmentos de 7 ánforas campanas Dr. 1 y una no campana que no se pueden clasificar dentro de una de sus variantes.

De origen adriático se documenta un fragmento de cuerpo de un ánfora Lamb 2. Es un tipo que deriva de la grecoitálica (Tchernia, 1986, 56). Estas ánforas proceden de la zona norte y centro de la costa adriática. Sus primeras producciones se inician en las mismas fechas que la Dressel 1, finales del s. II, a. C. fabricándose en cantidades significativas a lo largo del s. I a. C. En Hispania estas ánforas se concentran especialmente en el entorno de Carthago Nova, ciudad que actuaría como centro de redistribución de esta mercancía de origen adriático (Empereur y Hesnard, 1987, 33; Pérez Ballester y Pascual, 2004, 34)

Un único fragmento de borde identifica el tipo Dressel 2-4 (UE 3219) (Fig. 1.8). Es un ánfora que surge en Italia y sustituye al contenedor Dressel 1 en el transporte de vino itálico. En Hispania envasa el vino tarraconense. Su cronología es muy amplia se inicia su producción a finales del s. I a. C. y perduran hasta el s. II d. C. (Tchernia, 1986, 127; Molina, 1997, 64 y Márquez, 1999, 74).

Con un origen gaditano se documenta un borde de ánfora del tipo denominado Campamentos Numantinos (Fig. 2.2) CC.NN o T-9.1.1.1 de Ramon

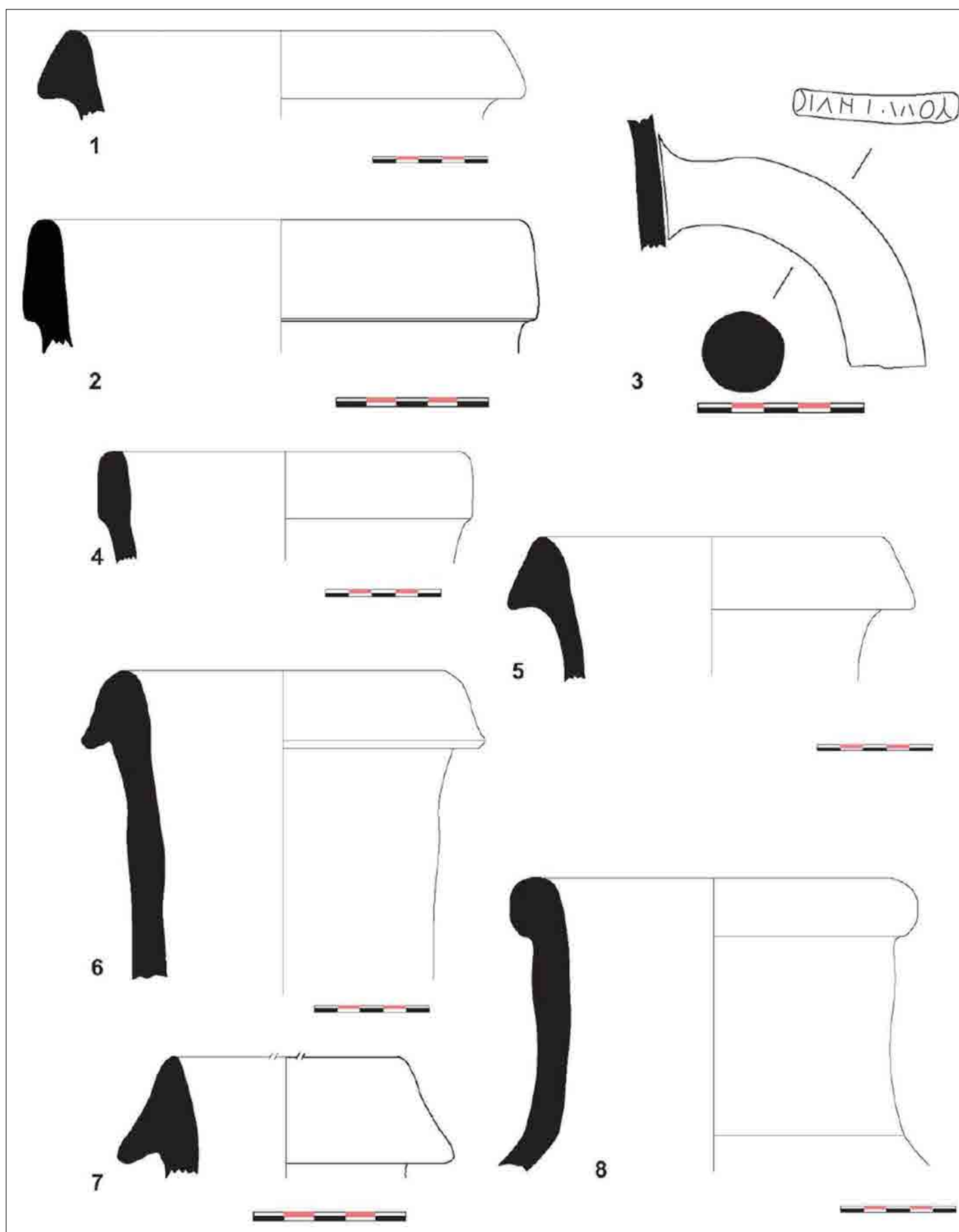

Fig. 1. 1 y 3. Grecoitálica, UUEE 3225 y 3235; 2 Dressel 1, no campana, UE 3042; 4. Dressel 1, campana, UE 3033; 5. Dressel 1A, campana, UE 3025; 6. Dressel 1A, no itálica, UE 3219; 7. Dressel 1B, campana, UE 3145; 8. Dressel 2-4, hispánica, UE 3219.

(1995, 226). El origen del tipo hay que buscarlo en el entorno de la bahía de Cádiz y su campiña donde se han localizado hornos que la producen desde el s. III, pero es una producción típica de la segunda mitad del s. II a. C. (Ramon,

1995, 226). El tipo CC. NN. Contendría salazón de pescado.

Dos galbos de pasta color marrón muy claro y con los surcos del torneado (Fig. 2.1) los identificamos como pertenecientes a un contenedor púnico-ebusitano del

tipo de las Mañá E o T-8.1.3.2 de Ramon (1995, 220), fechándose en pleno s. II, con anterioridad al 125 a. C. (Ramón, 1995, 223-224 y Ramón, 2004, 102).

La presencia de estas ánforas en Cerro Lucena nos está hablando de

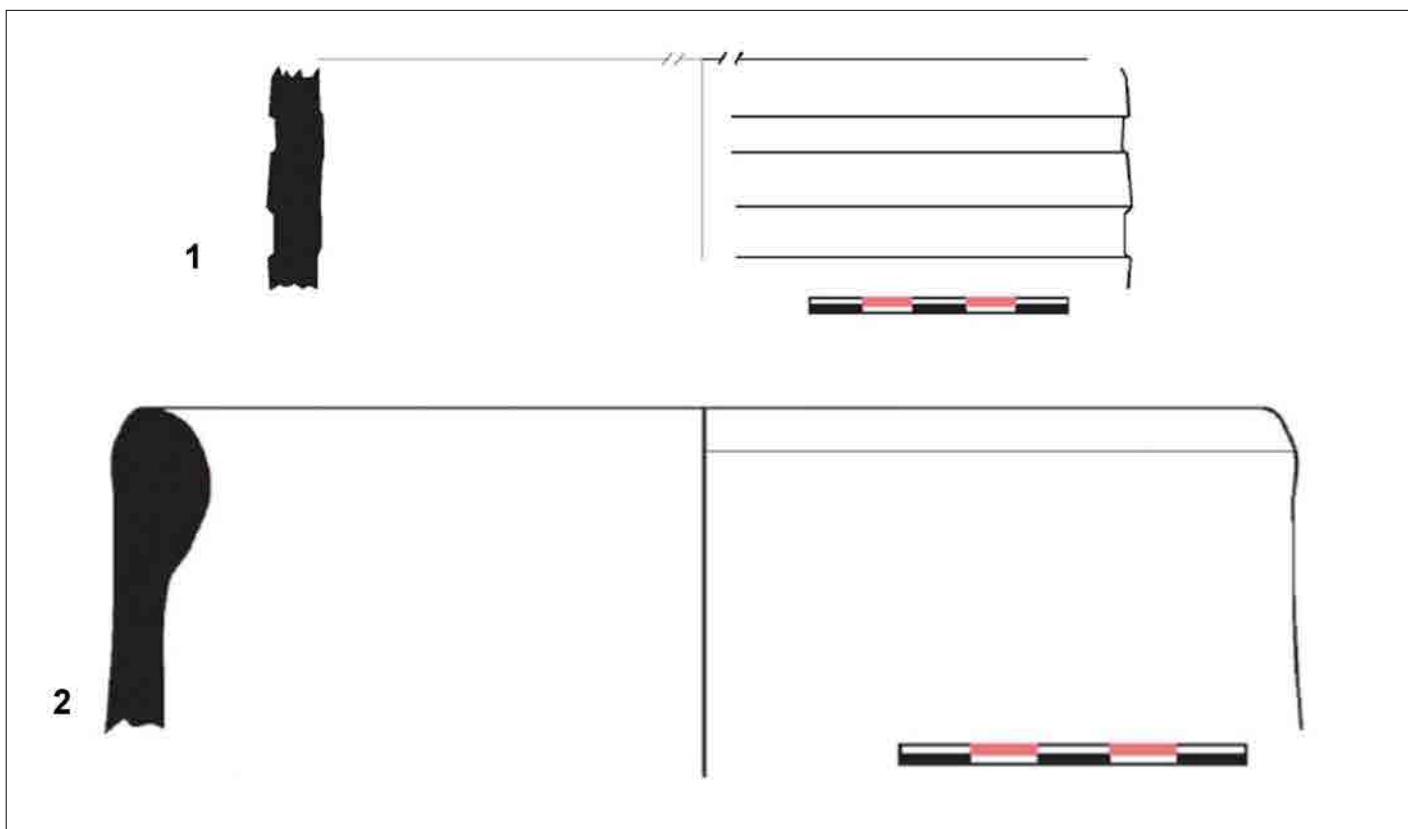

Fig. 2. 1. Ánfora púnico-ebusitana, UE 3144. 2. Ánfora CCNN, UE 3254.

una economía dinámica e integrada en los circuitos comerciales de su época. Aunque los testimonios no son muy numerosos si son lo suficientemente significativos para extraer conclusiones muy interesantes.

Nos están indicando la existencia de un grupo social que dispone de los recursos necesarios para adquirir un producto que podemos clasificar como de lujo. La documentación de 21 ánforas importadas, no producidas en un ambiente cultural ibérico como el contestano frente a las 148 ánforas de procedencia local supone que poco más del 12% de los envases son importados. El porcentaje sería menos significativo si tenemos en cuenta que el vino local se pudo transportar y llegar a Cerro Lucena en otro tipo de envases como son los odres de piel.

La mayoría de ellas son de procedencia campana; se testimonia un ánfora Lamb 2 procedente de la zona del adriático; una Dressel 2-4, de procedencia tarraconense; una de origen gaditano, CCNN o T-9.1.1.1 y una de origen púnico ebusitano, Maña E o T-8.1.3.2.

Estos envases se comercializan por vía marítima formando el cargamento principal de los mercantes de su época. Entre el 150 y el 50 a. C estos barcos podían transportar cargamentos en torno a 2000 ánforas de media (Tchernia, 1986, 85). Es muy probable que las ánforas partieran de los puertos de

Populonia o Puteoli, este último se convirtió en uno de los principales puntos de exportación de este periodo. Desde el último puerto los mercantes seguían dos rutas. Una septentrional que tendría como puertos de destino Marsella, Ampurias, Tarraco y Carthago Nova. Y una centromediterránea que discurriría, o por el estrecho de Bonifacio o por el sur de Cerdeña, las Baleares y las Pitiusas hasta llegar a las costas peninsulares a puertos como Carthago Nova, Dianum o Portus Sucronem. Carthago Nova actuaba como el principal centro redistribuidor de mercancías de este sector sureste del Mediterráneo Peninsular. Y de allí, si no fueron transportadas directamente desde Ibiza, procederían las ánforas estudiadas. El portus Sucronem y el enclave de Sucro debieron de ser las últimas escalas en barco de estas mercancías y desde este último enclave serían transportadas hasta el *oppidum* de Cerro Lucena •

Referencias bibliográficas

- EMPEREUR, J. Y. y HESNARD, A. (1987): Les amphores hellénistiques du bassin occidental de la Méditerranée, en Léveque y Morel (edit.), *Céramiques hellénistiques et romaines*, II, Besançon. 9-71.
- GARCÍA SÁNCHEZ, M. (1997): Epigrafía anfórica De Mas Castellar-Pontós: ánforas grecoitalicas y Masaliotas. *Pyrenae*, Núm. 28, enero de 1997, p. 257-69.

GAROZZO B., (2006): Sicilia occidentale e Campania: bolli anforari. Guerra e pace in Sicilia en el Mediterraneo antico (VIII-III sec. a.C.) *Arte, prassi e teoría della pace e della guerra vol. II*. Carmine Ampolo (dir), Atti delle quinde giornate internazionali di studi sull'area elima e la Sicilia occidentale nel contesto mediterraneo. Erice, 12-15 ottobre 2003. 719-732.

PASCUAL BERLANGA, G. y Ribera, A. (2013): El material más apreciado por los antiguos. Las ánforas. En Ribera, A. (coord.) *Manual de cerámica romana del mundo helenístico al imperio romano*. Alcalá de Henares. 215-290.

RAMON TORRES, J. (1995): *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*. Col. Instrumenta 2, Universitat de Barcelona.

RAMON TORRES, J. (2004): ánforas fenicio-púnicas de Ceuta. En D. Bernal (edit.) *Juan Bravo y la arqueología subacuática en Ceuta*. 102.

TCHERNIA, A. (1986): *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*.

VANDERMERSCH, C. (1995): *Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicile. IVe-IIIe s. avant J.-C.* Naples.

Consideracions finals

La igualtat de gènere no és encara una realitat en cap territori del planeta. Les dones se segueixen enfrontant a multitud de reptes en el dia a dia, com la càrrega de cures, l'escassa representativitat en espais de presa de decisions o la visibilitat en les esferes públiques o en els mitjans de comunicació. Els estereotips de gènere o les dinàmiques discriminatòries poden donar-se tant en àmbits formals (institucions) com informals (llar), ja que formen part d'un entramat simbòlic integrat en la societat. Per aquest motiu, la igualtat i la justícia social únicament podran aconseguir si es treballa de manera conjunta i integral un marc normatiu progressista de la mà d'un procés progressiu de transformació social.

En els últims anys, s'han produït nombrosos avenços relatius a l'apoderament femení i la conscienciació social tant en el medi rural com en l'urbà. La legislació internacional i l'aposta de Nacions Unides per la consecució de la fi de les desigualtats han significat molt en les últimes dècades. Els marcs oferts a nivell nacional i regional han permès una major concreció dels principis enunciats. Els Objectius de Desenvolupament Sostenible i la seua transposició en els marcs normatius nacionals han fet que les metes de l'ODS 5 estiguen cada vegada més a prop. Així mateix, les lleis promulgades a nivell nacional han permès crear un marc de

Estudi Dona rural. *El futur s'escriu en femení II*

Ministeri d'Agricultura,
Pesca i Alimentació
Red Española de
Desenvolupament Rural

protecció i han visibilitzat les discriminacions al plasmar-les per escrit i crear vies d'actuació transversals.

No obstant això, tal com hem vist, una societat igualitària no pot estar basada únicament en legislació. La gran transformació només pot anar precedida d'una coalició entre institucions i societat civil, on el compromís polític vaja de la mà d'un canvi de comportament i mentalitat i viceversa. Les tasques relatives a la sensibilització i l'educació des de les edats més primerenques són essencials a l'hora d'aconseguir una transformació des de l'arrel: és imprescindible treballar un enfocament de canvi social estructural mitjançant el diàleg i la reflexió sobre els nostres comportaments i pensaments diaris per aconseguir una conscienciació col·lectiva que permeti una transversalització de gènere en la resta d'actuacions.

És molt important a més que els marcs normatius vagin d'acord amb

els avenços que es realitzen des de la societat. És a dir, qualsevol avenç produït a nivell social, ja siga en els carrers o en espais de reflexió, ha de traslladar-se a el debat públic perquè les legislacions no es convertisquen en ens inamovibles, pioneres en el seu moment, però antiquades amb el pas el temps i sobrepassades per les demandes socials.

El feminisme és ara més necessari que mai, ja que només aquest moviment ens permetrà materialitzar tots els passos que hem donat per arribar fins ací. El feminisme ha d'incorporar-tant en el pla jurídic com en el polític i ha de formar part de tots els passos de planificació i execució de projectes i programes de les entitats.

Les dones a Espanya es troben en un escenari de transició, on la desigualtat no és igual de visible que fa 50 anys, però on segueixen enfrontant-se a una major càrrega de cures per regla general, a pitjors condicions laborals i a una menor taxa de representació a l'espai públic. Les dones rurals han de fer front a tots aquests reptes, així com a molts altres que dificulten l'acompliment laboral, com l'escassa connexió a internet o les dificultats per desplaçar-se d'un lloc a un altre.

La igualtat de gènere en el medi rural està estretament lligada a el desenvolupament sostenible dels municipis. Així s'ha demostrat gràcies a les valuoses aportacions que han estat incloses en aquest estudi. La majoria de les opinions conflueixen en què, per a la consecució d'un escenari just i igualitari cal actuar de la mà d'una major dinamització dels territoris rurals, invertint en infraestructura i serveis, que impulsen l'activitat econòmica i la creació d'ocupació.

Les dades extretes de l'enquesta realitzada als grups d'acció local ens han permès observar que el canvi ja ha començat i que cada vegada són més les dones que aconsegueixen incorporar-se en els espais de presa de decisions i decideixen emprendre en el medi rural. Així mateix, una dada molt positiva és que la perspectiva de gènere ha començat a implementar-se d'una forma progressiva en el funcionament dels grups i en el plantejament dels projectes, el que ens permet creure que la transformació està en marxa.

En massa ocasions ens limitem a pensar que els nostres actes estan condicionats per les nostres costums i ens desanimem al pensar que és massa complicat modificar alguna cosa de la realitat en la qual vivim. No obstant això, la cultura es canvia. Per a això, hem de començar per transformar-nos a nosaltres mateixes i per potenciar la capacitat d'acció de cada persona. [https://issuu.com/redr/docs/estudiomujerrural_2020_online] •

Los objetivos y finalidades del IETEC son:

1. El análisis de la problemática territorial, ecosocial, cultural, patrimonial, etc. de El Caroig y la propuesta de posibles soluciones.
2. La defensa del patrimonio natural, cultural, lingüístico, histórico y artístico de este territorio, fomentando su catalogación, conservación y divulgación.
3. Promover estudios e investigaciones científicas de interés y calidad para el territorio de El Caroig.
4. Contactar y coordinarse con otras entidades e instituciones así como adoptar las medidas necesarias para colaborar con ellas y promover un desarrollo territorial integral.
5. Sensibilizar a los poderes públicos, a las entidades ciudadanas y a la población en general sobre las necesidades locales, comarcales y territoriales.
6. Potenciar la imagen local y comarcal de este amplio territorio.

ietec

instituto de estudios territoriales el caroig

Ana María García Galindo (Valencia, 1985)

Licenciada en Bellas Artes con Máster en Restauración de Bienes Culturales (Universidad Politécnica de Valencia, 2012).

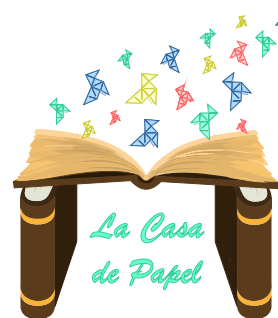
Su labor como profesional se ha desarrollado en el Instituto de Restauración del Patrimonio (IRP), Instituto Valenciano de Arte Moderno (IVAM), y en el Museo Valenciano de la Ilustración y la Modernidad (MUVIM) llevando a cabo tareas de conservación y restauración de obras de arte así como en la elaboración de instalaciones.

Desde el año 2015 trabaja en el taller del artista plástico Artur Heras como asistente, restauradora y coordinadora expositiva así como diseño editorial y fotografía. (Exposición y catálogo: *Pinazo-Alfaro*, Ed. Ayuntamiento de Godella, 2013; *Messa*, Ed. Muvim, Valencia 2016; *Artur Heras, No ficció*, Ed. U.V., 2017; *Alfaro-Fuster. Assaig amb els dits Contextos de la Colección Martínez-Guerricabeitia*, Ed. U.V., 2017; *Sura com el desig i el destí en la memòria*, Ed. Ayuntamiento de Xàtiva, 2019; *Alfons Roig. La devoció per l'art*, Ed. Institució Alfons el Magnànim, 2019; *Ribera y yo. Un Diario*, Ed. Media Vaca, Valencia, 2019; *Ronda dels veïns de l'Ermita*, Ed. Diputació de Valencia, 2021).

Títols i tècniques:

Coberta: *Fil*. Fotografía.
 Pàg. 5: *En el tejado*. Fotografía.
 Pàg. 12: *Mantras*. Fotografía.
 Pàg. 15: *29 de febrero*. Fotografía.
 Pàg. 17: *Interior*. Fotografía.

¿Dónde puedes encontrar nuestras publicaciones?

PAPELERÍA

C/ Dr. Albiñana, 26
 46810 ENGUERA
 669 807 788

PAPER PLEGAT
 INDÚSTRIA GRÀFICA-IMPREMTA

Pol. Industrial «La Vila», C/ La Vall d'Albaida, 3
 46819 Novetle • Teléfono 962 280 127
pedidos@paperplegat.com [f](#) [t](#) [g](#)

La Rocha
 hotel de montaña
 c/ La Paz, 25 · Quesa

www.arquivoltaps.com
 trinitmartinez@arquivoltaps.com

Centro de interpretación del Patrimonio
 C/ San Roque 11 · BICORP

BIBLIOTECA MUNICIPAL

Santa Cecilia, 17 • **BOLBAITE**

LLIBRERIA · PAPERERIA · ESPORTS

Avda. Blasco Ibáñez, 25 · Teléfono 96 224 01 25
 46650 CANALS (Valencia)

Eléctricas La Enguerina.

EMPRESA DISTRIBUIDORA DE ENERGÍA ELÉCTRICA

Bajada del Terrero, núm. 8 bajo
46810 **ENGUERA** (Valencia)
Tel. 96 222 45 12

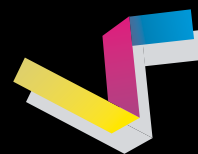

EMPRESA MUNICIPAL

AYUNTAMIENTO
DE ENGUERA

PAPER PLEGAT

INDÚSTRIA GRÀFICA-IMPREMTA

Pol. Industrial «La Vila», C/ La Vall d'Albaida, 3
46819 Novetlè • Teléfono 962 280 127
pedidos@paperplegat.com

CAROIG XÚQUER

Associació de Desenvolupament Sostenible dels Municipis
del Massís del Caroig, Serra Grossa i Riberes del Xúquer

Plaça Manuel Tolsà s/n · 46810 Enguera

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

Desenvolupament Rural
i Polítiques contra la Despoblació

“estudiar, proposar i promoure polítiques que afavorisquen el desenvolupament rural i la lluita contra la despoblació”

L'ULLAL
Edicions

Associació de Persones
Adultes Participants
CPFPAFRANCESC BOSCHIMORATA

